

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА
ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТАНОВЛЕННІ
ПІДЛІТКА**

Монографія

Київ-2019

УДК 373.5.035:172.15

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 7 від 27 червня 2019 р.)*

Рецензенти:

Канішевська Л.В. – доктор педагогічних наук, заступник директора з експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України;

Філіпчук Н.О. – кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязона НАПН України.

Н 35 Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка:

Монографія / [К.О. Журба, І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.В. Федоренко, І.М. Шкільна]. – Київ, 2019. – 150 с.

ISBN 978-966-189-499-9

Монографія присвячена теоретичним і методичним засадам формування національно-культурної ідентичності у підлітків. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «національно-культурна ідентичність підлітків», «готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності у підлітків», розкрито основні виклики, сутність, етапи, моральні цінності, психологічні особливості формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку. Визначено основні принципи формування національно-культурної ідентичності. Схарактеризовано критерії показники та рівні вихованості національно-культурної ідентичності підлітків. Обґрунтовано структурно-функціональну модель та педагогічні умови формування у підлітків національно-культурної ідентичності. Розкрито особистісно орієнтовану методику виховання.

Для науковців, викладачів, студентів закладів вищої педагогічної освіти, педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти.

УДК 373.5.035:172.15

ISBN 978-966-189-499-9

© Інститут проблем виховання, 2019
© Авторський колектив, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ	
1.1 Виклики у формуванні національно-культурної ідентичності та основні фактори духовної безпеки української нації	8
1.2 Формування національно-культурної ідентичності підлітків як наукова проблема	11
1.3 Зарубіжний досвід з формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості	20
2. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА У РОЗВИВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ	
2.1 Ідентифікація; сутність та процесуально-особистісні характеристики	25
2.2 Ідентичність у розвитку Я особистості	30
2.3 Самоідентифікація як особливий тип внутрішньої діяльності особистості	34
3. МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	
3.1 Складники формування національно-культурної ідентичності підлітків у сучасних умовах	37
3.2 Моральні засади формування національно-культурної ідентичності у підлітків	42
3.3 Моральні цінності як основа формування у підлітків національно-культурної ідентичності підлітків	45
4. СТАН СФОРМОВАНOSTІ У ПІДЛІТКІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	
4.1 Виявлення рівнів сформованості у підлітків національно-культурної ідентичності	53
4.2 Готовність батьків до формування у підлітків національно-культурної ідентичності	64
5. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	
5.1 Обґрунтування педагогічних умов формування у підлітків національно-культурної ідентичності	73
5.2 Особистісно орієнтована методика формування у підлітків національно-культурної ідентичності підлітків	80
5.3 Організація позакласної діяльності з формування національно-культурної ідентичності підлітків	89
5.4 Взаємодія школи і сім'ї як умова формування національно-культурної ідентичності підлітків	113
ПІСЛЯМОВА	122
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	124
ДОДАТКИ	139

ПЕРЕДМОВА

Формування у підлітків національно-культурної ідентичності є проблемою державної ваги і національної безпеки з огляду на анексію Криму, військові дії на Донбасі, які стали можливі через маргінальні настрої та національну невизначеність значної частини молоді з півдня і сходу України. Виклики, перед якими стоїть наша країна, як то: відстоювання власної територіальної цілісності, становлення політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України вимагають уваги до виховання підростаючого покоління та актуалізують формування у підлітків національно-культурної ідентичності. Актуальність формування національно-культурної ідентичності обумовлена необхідністю осягнення й засвоєння національно-культурних цінностей українського народу, історичної пам'яті, збереження національної аутентичності та традицій. Водночас, формування національно-культурної ідентичності має здійснюватися на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на теренах України і спрямовуватися на згуртування української нації, створення сприятливих умов для їх розвитку. Важлива роль у цьому плані відводиться позакласній діяльності загальноосвітньої школи, яка володіє відповідними виховними можливостями.

Про необхідність активізації уваги до формування у підростаючого покоління національно-культурної ідентичності йдеться в Законах України «Про освіту», «Про культуру», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», Указі Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадянськості у цій сфері», Указі Президента України №156/2018 «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», Постанови Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., Проекті Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року, Концепції українського патріотичного вихо-

вання дітей та учнівської молоді в умовах сучасних модернізаційних змін; Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр.

У зарубіжних програмах та документах ЮНЕСКО основна увага акцентується переважно на культурних здобутках (Конвенція ЮНЕСКО про значення культурної спадщини для суспільства (2005), Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2010), де пріоритетними є проблеми ідентифікації та національно-культурної ідентичності молоді у європейських країнах, вивченню культурного ресурсу та міжкультурного діалогу). Широку підтримку на теренах ЄС, здобула Програма культурної освіти, розроблена National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (NACCCE) in England (2013), в якій основна увага приділяється вивченню традиційної і сучасної культури країни у взаємозв'язках та різних проявах. На пострадянському просторі національно-культурна ідентичність формується зазвичай у системі патріотичного виховання, про що свідчать: Стратегическая программа Казахстан – 2030, Республиканская программа патриотического воспитания молодежи в Беларуси (2009).

Важливими чинниками, які впливають на процес формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості є з одного боку глобалізаційні процеси, а з іншого – рухи за збереження своєї аутентичності; відірваність значної частини населення від національного ґрунту та зорієнтованість виключно на радянські чи західні цінності та зразки поведінки, системна криза українського суспільства, невизначеність національної ідеї, відсутність реформ і позитивних зрушень.

Серед негативних чинників у вихованні національно-культурної ідентичності підлітків варто визначити інформаційну війну та військову агресію РФ по відношенню до України, де особливий акцент був зроблений на:

- зросійщенні, відлученості від української мови значної частини населення;
- перекручуванні історичних фактів та запереченні автентичності української мови та культури та самого існування нації;

- боротьбу за утвердження російської мови як другої державної та витіснення української мови з Медіа-ринку;
- використанні політтехнологій та передвиборчих компаній з метою розмежування регіонів України, зіткнення інтересів на основі різниці та поглиблення суперечностей;
- ностальгії за радянським минулим.

Усі зазначені чинники, спрямовані на нівелювання національних цінностей, виключення молоді з національно-культурного контексту, формування меншовартісної свідомості та самосвідомості по відношенню до інших культур, які борються за панівне становище на теренах України.

Формування національно-культурної ідентичності має опиратися на:

- історичну правду;
- історичну пам'ять;
- національні ідеали;
- національну гідність;
- національну самосвідомість;
- патріотизм.

Водночас стан виховної роботи у середній школі, зокрема щодо формування національно-культурної ідентичності, засвідчує її відставання від запитів сучасного суспільства. Зберігається традиційний і дещо застарілий підхід до діагностування й формування національно-культурної ідентичності в учнів середньої ланки школи.

Проведений аналіз наукових, методичних джерел і сучасних тенденцій, що склалися в теорії та практиці формування у підлітків національно-культурної ідентичності, виявив низку *суперечностей між*:

- об'єктивною потребою суспільства у формуванні національно-культурної ідентичності та недостатньою теоретико-методологічною обґрунтованістю її формування у підлітків;
- значним виховним потенціалом позакласної роботи ЗНЗ та його неефективним використанням у формуванні національно-культурної ідентичності у підлітків;

- потребою формування національно-культурної ідентичності та методичною нерозробленістю проблеми.

Отже актуальність, педагогічна значущість проблеми, виявлені суперечності та доцільність наукового пошуку шляхів її вирішення зумовили написання монографії: «Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка».

Над монографією працювали:

Бех І.Д. – доктор психологічних наук, академік, директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Журба К.О. – доктор педагогічних наук, головний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Доукіна О.М. – кандидат педагогічних наук, вчений секретар Інституту проблем виховання НАПН України;

Федоренко С.В. – доктор педагогічних наук, головний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України;

Шкільна І.М. – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Виклики у формуванні національно-культурної ідентичності та основні фактори духовної безпеки української нації

Шлях до свободи і незалежності України лежить через виховання підростаючого покоління на основі цінностей україно-їноцентризму та європоцентризму, на основі історичної правди і національної гідності. «Для народу, який не пропонує Світу національного доробку, а прагне бути лише реципієнтом чужих цінностей і надбань, у XXI столітті уготована єдина дорога – бути розчиненим і упокореним. Тому висока і благородна місія національної культури і освіти – оберігати й утверджувати Ідентичність Української Нації як фундаментальну цінність буття...» (Тернопільська, В., 2008, с.8).

Однак, сьогодні можна відмітити виклики, які стоять перед сучасним вихованням і торкаються формування національно-культурної ідентичності і духовної безпеки нації.

Під духовною безпекою нації розумітимемо її гармонійне за формою й високо ціннісне за змістом світосприйняття, за якого кожен її член в залежності від власної специфіки вибудовує індивідуальну траєкторію життя і розвитку, що змінює навколишній світ за законами добра, любові та справедливості. При цьому має бути відсутнє маніпулювання свідомістю особистості, нав'язування утилітарних орієнтирів, пріоритетів.

У формуванні духовної безпеки української нації доцільно вичленити два ключових фактори: внутрішній і зовнішній.

Ключовим внутрішнім фактором духовної безпеки нації виступає національна самоідентифікація, яка втілюється у почуттях-цінностях – «Я-Українець» – «Ми-Українці». Сутність цих почуттів-цінностей полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова. Особистість має прийняти історичну естафету вищих духовних надбань нації, жити і діяти на їх основі та примножувати їх з урахуванням

викликів теперішнього часу. Низький рівень цього фактору, коли не достатнє почуття єдиного національного роду, спричиняє недостатню консолідацію суспільства, низьку соціоцентрованість членів суспільства, за якої вони свідомо обмежують себе у суспільно значущих домаганнях, цілях, продуктивних способах удосконалення існуючої соціокультурної ситуації, їхню переважаючу Его-орієнтованість з відповідними утилітарними цінностями, перебільшення ролі міжрегіональної самобутності. У цьому сенсі означений фактор є системотвірним, і виховні зусилля повинні бути у першу чергу спрямовані на його оптимізацію.

Серед зовнішніх факторів на увагу заслуговують наступні:

Ідеологічний фактор, який ставить за мету забезпечити громадян України, зокрема, молодь від впливу ідеології інших держав, зацікавлених у формуванні своїх прихильників та розхитуванні з середини політичної ситуації в Україні. У цьому зв'язку важливою вбачається своєчасне забезпечення їхніх ключових цінностей: здоров'я, сім'ї, кар'єрного зростання, матеріального достатку, індивідуально і суспільно значущої самореалізації. На сьогодні є потреба у тому, щоб повернути українській ідеології її власні зміст, потенціал, історію, пантеон героїв і визначних діячів, переосмислити існуючий досвід і визначити новітні завдання подальшого розвитку нації, держави, суспільства.

Водночас слід зважати на те, що національна ідеологія формується разом із нацією, її духовним розвитком і становленням, що потребує уваги до виховного аспекту.

Ціннісна забезпеченість є важливою складовою духовної безпеки, оскільки від цього чинника значною мірою залежить цілісність українського суспільства. Конфлікт цінностей тоталітарного та демократичного спрямування спостерігається не лише на рівні різних поколінь, а й різних регіонів, що є причиною активного просування РФ політичних сил, лояльних до окупантів.

Доведено, що духовні цінності виступають ознаками розвиненості будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності приречена на втрату державності і це лише справа часу. Тому за теперішніх умов, важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування у неї стійкої системи глибоких мораль-

но-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому. Те, чим керується окрема особистість у своїй поведінці, діях, добре висвітлює її глибинну сутність. Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі і засоби її досягнення також будуть досить високими і гуманними. Тільки таким чином ми можемо досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни, оскільки ці сфери досить тісно переплетені і взаємозв'язані.

Релігійний фактор на сьогодні є потужним засобом впливу на українську молодь, яка перебуває у пошуку абсолютних цінностей. На цьому тлі Церква Московського патріархату, виконуючи замовлення Кремля, через проповіді та Боже Слово пропагує цінності «руського миру», стимулює сепаратистські настрої зневагу до української культури.

Спостерігається втрата єдності у православ'ї та прагнення України створити свою визнану помісну Церкву. Ці процеси породжують з боку МП посилення тиску на населення України, апелюючи до різних історичних, національно-культурних і політичних реалій. Відмінності у геополітичних орієнтаціях та інтересах церковників свідчить про їхню не стільки церковну, скільки політичну боротьбу за українську молодь та демонтаж Української держави.

Фактор історичної упередженості в зарубіжних і українських мас-медіа завдає удару по духовній безпеці української молоді, оскільки переконує їх у меншовартісності і вторинності української нації, її несамостійності, залежності від інших сильніших держав, які вирішують її долю. Тому на сьогодні важливим бачиться об'єктивне висвітлення історії України та її популяризація, увага до української мови, яка досі не має державної підтримки. Водночас, така міфотворчість спостерігається і в Україні, що можна пояснити бажанням відмовитися від застарілих ідеологічних концепцій на користь нових, які більше відповідають історичним реаліям. Однак, на сьогодні надзвичайно важливо дотримуватися історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть з найкращих патріотичних міркувань, як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Врешті-решт історична

неправда стає очевидною, що болісно б'є по престижу країни і ставленню до неї громадян.

Фактор маніпулювання свідомістю активно здійснюється через засоби масової інформації, різного роду інформаційні ресурси, які є потужним засобом впливу на молодь та використовуються різними країнами з метою впливу на неї, роздмухування сепаратистських настроїв, презирливого ставлення до свої Батьківщини, її культурних здобутків. Ведення інформаційної війни Росією показало невміння протистояти російській агресії на інформаційному рівні, певну перевагу російськомовних ЗМІ в Україні, використання неправдивої чи напівправдивої інформації з метою домінування та пропагування ідей «руського миру». Масована підміна національних архетипів масовою культурою є причиною відсутністю стійких моральних цінностей, зорієнтованістю на ціннісно-примітивну субкультуру, збіднення власного духовного світу.

Фактор естетико-ціннісної спрямованості є також складовою духовної безпеки, оскільки різного роду естетичні викривлення та орієнтація щодо споживання масової культури є причиною втрати національної своєрідності, втрати цінності життя у цілому. З огляду на те, що цей фактор має практичне втілення в культурному житті окремої людини, яка так чи інакше потребує духовного джерела, роль естетичного аспекту духовної безпеки у сучасних умовах зростає.

1.2 Формування національно-культурної ідентичності підлітків як наукова проблема

З огляду на значущість, проблема формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості завжди перебувала у полі зору науковців.

До питання формування національно-культурної ідентичності зверталися філософи, психологи, педагоги.

Філософське розуміння сутності національно-культурної ідентичності полягає у розумінні ідентичності як тотожності (Frege, G., 1892; Рассел, Б, 1999); як фундаменту буття і внутрішнього світу людини (Хайдеггер, М., 1992); співвіднесення власного Я з іншим та прояв «індивідуалізуючої етотності» (як самототож-

ність одиничного у його співвіднесенні до іншого) (Scott L. & Jonathan F. (1992); автентичності людського буття (Кьеркегор, С., 2018), як континуальність у просторі і часі (Гидденс, Э., 1999).

В українській філософській думці проблема національно-культурної ідентичності та боротьби за її збереження проходить червоним курсивом.

Так, у своїй кардіоцентричній концепції П. Юркевич, обмірковуючи засади розбудови нації і держави, доходить висновку: «Держава підтримує своє існування й історичне значення спочатку арміями; потім вона усвідомлює могутню силу капіталу й опікується розвитком народного добробуту; нарешті вона переконається, що до цих умов її сили і значення має долучатися ще одна умова, до того ж найважливіша і нічим іншим незамінна: умова ця є народна освіта» (In:Юрас, І., 1998, с.6). На його думку національне виховання повинно формувати у людини певну культуру, яка дає право на силу і свободу, на блага і досконалість, на певність у сьогоденні і на віру у велике майбуття (In:Юрас, І., 1998, с.8-9).

Таке виховання на думку педагога здійснюється у сім'ї, школі, церкві, суспільстві, однак сім'я відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки є природним середовищем перебування дитини. «Певний дух сімейства, дух народний, особливе коло досвідів, яке поєднує ці, а не інші властивості клімату, ґрунту, відповідні форми занять» (In:Юрас, І., 1998 с.81)– все це формує дитину, визначає її ставлення до оточуючого і формуванні української ідентичності.

Досі точаться дискусії довкола спадщини Д. Донцова, відомого своїми націоналістичними поглядами, визнанням аристократії кастовості на противагу демократії, класократії, націократії. Аналізуючи проблеми з формування національно-культурної ідентичності молоді, Д. Донцов звертається до минувшини та пов'язує занепад козацтва зі втратою ознак правлячої верстви або їхнім охолопленням. Він вважає безглуздими «фантоми народньої честі, народньої гордості, народніх прав і обов'язків». Критикуючи М.Грушевського і М. Драгоманова Д. Донцов писав: «Не маючи в собі комбативності (до питання «Як»), ні власного формуючого ідеалу (до питання «Що»), ні претенсії творити з себе формуючу

касту суспільності (до питання «Хто»), не могли вони стати ковалями нової суспільності на базі куняючих в масі історичних традицій»(Донцов, Д., 1991, с.53). Критикуючи демократію, Д. Донцов зауважував, що саме вона викорінила аристократію, але не створила принципово нової моралі, зруйнувала культ держави, створила культ сірої людини і матеріалізму, що призвело до руйнацій. Хоча його праці сприймаються науковцями неоднозначно, останнім часом до них прикута увага.

На противагу Д.Донцову М.П.Драгоманов (1841-1895 рр.) застерігав, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. На його думку потрібно прагнути чогось загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та могло б гармонізувати їхні відносини. У роботі «Чудацькі думки про українську національну справу» він дискутує з націоналістами і пише: «А поки, що таке людиноненависне національніцтво шкодить тим, що будить до нас ворожі спочуття й у наших сусідів, тоді як тепер навіть на війні треба вменшувати ненависть проміж людьми...»(Міщук, Р. (Ред), 1991, с.476). М.П.Драгоманов зробив значний вклад у розроблення етичних засад національно-культурної ідентичності, він вчив українську молодь «стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі, а руками обіймати всю Слов'янщину»(Драгоманов, М., 1991, с.170).

Ця дискусія набула розвою і в концепції українського персоналізму О.Кульчицького, який визнавав, що геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів психологічно впливало впродовж століть на життєву ситуацію української людини, яку сучасна екзистенціональна філософія влучно назвала «межовою». Досліджуючи соціопсихічні, культуроморфічні та глибинно-психічні чинники української психології, дійшов того висновку, що «особливого забарвлення набуває «комплекс меншовартості» внаслідок розходження між самооцінкою власного внутрішнього світу і внутрішнього життя, якій українець завдячує своєю інтроспекційною здатністю та розмірним багатством внутрішнього переживання, традицією даремності національних зусиль (у школі українського поціновування) меншовартісному і менш оцінному «зовнішньому світові». Комплекс меншовартості

має, таким чином забарвлення «комплексу кривди»(Кульчицький, О., 1995, с.158-159). Все це породжує тенденцію «надолуження» і «над компенсації», що відображено в теорії і практиці націоналізму. На думку вченого пізнє входження України в європейський простір, дасть можливість уникнути помилок, допущених Європою у своєму розвитку і дозволить піднести формування національно-культурної ідентичності на якісно новий щабель.

Проблемі формування національно-культурної ідентичності приділялась належна увага у роботі В. Яніва «Українська вдача і наш виховний ідеал» , де основна увага зверталася на те, що виховання у школі та сім'ї має бути в першу чергу національно-патріотичним і державницьким, а не конфесійним, ідеологічним чи конкретним партійно-політичним.

Аналізуючи негативні тенденції у формуванні національно-культурної ідентичності сучасної молоді, прояви меншовартісності, Л. Костенко звертає увагу на те, що українців віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ української нації спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніше в універсумі людства, яка чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців (Костенко, Л, 2006, с.183).

Важливим є те, що Л.Костенко відстоює історичну правду, виступаючи проти міфотворчості стосовно долі українського народу, його історії та буття.

Схожих поглядів дотримується і Г.Сагач, яка вважає, що складовими формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості є українська ідея, державна незалежність України, самопожертва в боротьбі за свободу нації, готовність захищати Батьківщину, єдність поколінь на основі віри в національну ідею, почуття національної гідності, історична пам'ять, громадська на-

ціонально-патріотична активність, пошана до державних та національних символів, до Державного Гімну, любов до рідного культури, мови, національних свят і традицій, пошана до Конституції України, підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності, орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства, прагнення побудувати справедливий державний лад, протидія антиукраїнській ідеології, готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу, сприяння розвитку духовного життя українського народу, дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи, увага до зміцнення здоров'я громадян України (Сагач, Г., 2006, с.254).

У сучасних працях українських філософів увага акцентується на аналізі викликів та загроз існуванню Української держави (Здіорук, С., Токман, В. & Астаф'єв, А., 2015); формуванні модерного громадянського суспільства (Шапаренко, О., 2015); зв'язку регіональної ідентичності з політичними процесами в Україні (Татаренко, Т., 2001); впливу мовного чинника на формування національно-культурної ідентичності (Козакевич, О., 2018); державотворчого потенціалу національної самосвідомості (Карлова, В., 2012) тощо.

У психологічному дискурсі висвітлювалися різні сторони формування національно-культурної ідентичності, серед яких: проблеми патріотичного виховання, особистісної і національної ідентифікації (І. Бех), національної самосвідомості (М. Боришевський), етносоціальних уявлень (О. Васильченко), етнічної самосвідомості (Л. Дробіжева), конструювання ідентичності засобами рефлексії (Н. Висоцька), ідеї культурно-гуманістичної психології (О. Росинський), вчинкового осередку різних історико-культурних епох (В. Роменець).

У своїх роботах Г.Балл привертає увагу щодо впливу збройних конфліктів на становлення нації, аргументуючи це тим, що «сама війна більшою мірою, ніж будь-хто, виявляли найкращі людські чесноти – мужність, витримку в найтяжчій ситуації, вірність обов'язку, додержання честі й гідності, готовність до самопожертви заради спільної справи, до безкорисливої допомоги товаришам попри крайню небезпеку для себе» (Балл, Г, 2007, с. 106). З точки зору психолога, у протистояннях і конфліктах нація консолідується

і активно формується національно-культурна ідентичність особистості. Однак, такі позитивні ефекти збройних протистоянь мають і негативні сторони, до яких психолог відносить, як використання сучасної зброї, розпорошення людських ресурсів, загостренням глобальних проблем. Г.Балл радить орієнтуватися на модель, де: громада зорієнтована на діалог з іншими, рівноправ'я.

За законом техногуманітарного балансу збереження національно-культурної ідентичності А.Назаретяна, «чим вищою є міць виробничих і бойових технологій, тим досконаліші механізми стримування агресії є необхідними для збереження суспільства» (Назаретян, А., 1999, с.118). Порушений баланс мирного співжиття можна відновити через урівноваження гуманітарної і технологічної культури, де гуманізації відводиться провідна роль.

У педагогіці окремі аспекти формування національно-культурної ідентичності досліджували Г. Ващенко (особливості національного виховання і національної пам'яті) (Ващенко, Г, 2003), О. Вишневський (український виховний ідеал та національний характер) (Вишневський, О., 2010), О. Губко, Ю. Руденко (козацька педагогіка) (Руденко, Ю.& Губко, О., 2007), О. Захаренко (національно-патріотичне виховання) (Захаренко, О., 2006), В. Євтух (проблеми етнополітики та міжкультурного діалогу) (Євтух, В., 2007), Б. Ступарик (розбудова національної школи на основі національної ідеї) (Ступарик, Б., 1992).

Вагомий внесок у розвиток національно-культурного виховання зробила С.Русова, яка вважала, що «національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку моральність, а міцну цілісну особу. Воно не утискає думку дитини у вузькому шовінізмі: навпаки, після правдивого національного виховання дитина звикає кохатися в народних скарбницях і шукатиме цих культурних скарбів і у других народів»(Русова, С., 1918, с.60).

Ідеї формування національно-культурної ідентичності завжди були у полі зору Г.Ващенко, який наголошував на їх пріоритетності. У своїй роботі «Виховний ідеал» педагог формулює положення, які би сприяли формуванню національно-культурної ідентичності. В першу чергу це:

- державна незалежність, можливість для українців вільно творити своє майбутнє;

- об'єднання всіх українців незалежно від їх проживання, віри, соціального стану в єдину спільноту;
- справедливий державний устрій, який би забезпечував права і свободи громадян;
- високий рівень народного господарства, який би забезпечував добробут громадян;
- духовний розвиток українського народу;
- високий релігійно-моральний рівень українського народу;
- високий рівень здоров'я українського народу (Ващенко, Г., 1994, с.175). На думку Г.Ващенка всі ці положення давали б можливість виховувати підростаючі покоління українців з метою досягнення «блага Батьківщини».

Григорій Ващенко вважав, що у формуванні національно-культурної ідентичності слід опиратися на стихійний, несвідомий і свідомий патріотизм. На його думку, «несвідома любов до Батьківщини полягає в тому, що людина органічно зростає з рідною природою, своїми землями, в першу чергу зі своєю родиною і сусідами, з національними традиціями, світоглядом і мовою. Ця любов, будучи навіть стихійною, несвідомою, часто досягає великої напруженості»(Ващенко, Г., 1994, с.179). Ця любов стає основою свідомої любові до Батьківщини, справжнього патріотизму. Справжній патріот любить свою Батьківщину такою, якою вона є, не відвертаючись від неї в щасті і в біді. «Справжній патріот, – писав Г.Ващенко, – не обмежується пасивною любов'ю до свого краю і народу, до його сучасного й минулого, до його мови й культури. Він активно працює для свого народу, прагнучи підняти його культуру й добробут, перетворювати його негативні риси й вдосконалювати риси позитивні. Для патріота дорога честь своєї Батьківщини і він захищає її і словами і ділом... Кожний народ, як і кожна людина, має своє покоління. Справжній патріот мусить знати його і всі свої сили спрямовувати на здійснення цього покликання. Найвищою формою патріотизму є жертвенна любов до Батьківщини»(Ващенко, Г., 1957, с.138).

Досліджуючи проблеми сучасного національно-культурного та патріотичного виховання, Ю.Руденко дійшов висновку, що там, де немає систематичного і послідовного патріотичного виховання дітей, підлітків і юнаків, виникає забуття гуманістичних традицій,

волелюбних заповідей предків, неповага до національних цінностей і святинь, поширюється денаціоналізація, деморалізація і знедуховлення молоді. Якщо у дошкільному і молодшому шкільному віці не розв'язується задача патріотичного виховання, то у підлітковому віці важко, а то й неможливо надолужити прогаяне. «Учні, в яких з раннього віку не виховані почуття любові до рідного краю, до природи, пошани до історичного минулого, захоплення героїчними вчинками попередніх поколінь, як правило не дорожать рідною мовою, культурою, не відчують духовного зв'язку зі своїм народом. Їхню свідомість вражає відчуття національної меншовартості, неповноцінності. Глибоко не задумуючись над своїми діями і вчинками, вони з меркантильних, вузько прагматичних причин забувають рідну мову, культуру, стають відступниками рідного народу, зраджують Батьківщину» (Руденко, Ю., 2003, с.322).

Його погляди знайшли підтримку у працях В. Постового, який переконаний, що формування національно-культурної ідентичності у контексті сьогодення має значення саме тому, що «Україна століттями перебувала в колоніальних і напівколоніальних умовах, де сама приналежність до українства піддавалась моральній, громадянській та духовній девальвації, де на землях України українці піддавались зросійщенню, полонізації та іншим формам денаціоналізації» (Постовий, В., 2006, с.190).

Педагог розробив методику формування національно-культурної ідентичності школярів у духовному вихованні в родині і школі. На його думку утвердженню національно-культурної ідентичності сприяє сукупність культурних явищ, в яких живе людина: мова, фольклор, музика, танці, звичаї, традиції і обряди та особлива система психічних і побутових взаємовідносин особи в сім'ї (Постовий, В., 2006, с.190).

На думку сучасних українських педагогів потреба у формуванні національно-культурної ідентичності обумовлена викликами: глобалізації, крос-культурною взаємодією, що є причиною розмитості чи втрати національно-культурної ідентичності, прагненням змінити власну національно-культурну ідентичність (Денисюк, Ж, 2016; Козловець М., Ковтун Н., 2010); врахування загроз, що стоять перед Україною (військова агресія РФ, анексія та окупація територій, сепаратизм, необхідність захищати націо-

нальні інтереси) (Філіпчук, Г., 2016); застарілі підходи до формування національно-культурної ідентичності школярів (переважно масові форми роботи, директивний стиль виховання, акцент лише на національних традиціях, ігнорування сучасної української культури) (Бех, І. & Чорна, К., 2014b; Потапчук, Т., 2013).

Вивчення впливу глобалізаційних процесів на національно-культурну ідентичність у дослідженнях Т. Воропай, Д. Ковальова, П.Ковальова, Н.Ковтуна, М. Козловця, підтвердили, що на сьогодні проблема формування національно-культурної ідентичності є проблемою національного виживання та конкурентоспроможної стратегії розвитку країни. Проблеми глобалізації спонукають до пошуків шляхів збереження унікальності і автентичності національної культури та обумовлюють пошук шляхів формування національно-культурної ідентичності у зростаючій особистості (Воропай, Т., 2003; Ковальов, Д&Ковальов, П., 2016; Козловець, М. & Ковтун, Н., 2010; Козловець, М., 2009).

Цікавими є результати статистичних зрізівотриманих С. Кисельовим, А. Сальніковою за 2003 рік, згідно яких значний розрив у відповідях на запитання про громадянство і національність автори пояснюють тим, що національність частіше всього респондентами розуміється у культурному, а не в соціально-політичному контексті. Дослідники також відмічають, «що мовний фактор є досить впливовим, можна сказати –домінуючим, але не єдиним. На запитання «Що визначає націю?» відповідірозподілилися так: з 1722 респондентів (95,72 вибірки) 51,10 % визначилимову; 45,59 % – спільну історію; 41,06 % – культуру; 33,28 % – територію; 18,41 % – державний суверенітет; 15,85 % – релігію; 13,30 % – економіку; 10,10 % – спільні особливості характеру; лише 2,09 % – інше» (Кисельов, С. & Сальнікова, А., 2003, с.36).

У контексті нашого дослідження інтерес представляє дисертаційне дослідження І.Хлистун «Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття)», де авторка висловлює слушну думку стосовно того, що еліта є окремою категорією людей, котрі дбають у своїх галузях діяльності про формування національно-культурної ідентичності, забезпечують передовий розвиток народу, організовують і створюють сприятливі умови і гарантії гідного майбуття нації, утверджують ціннісність

і розвивають мову, історичні і творчі традиції, звичаї, культуру, державницьку ідею тощо.

Узагальнюючи родинний досвід дослідниця досить ґрунтовно розкрила основні напрями формування національно-культурної ідентичності, де психологічний напрям визначає розвиток таких якостей особистості, як відповідальність, пасіонарність, розуміння своєї місії перед народом; етичний – зосереджується на формуванні манер поведінки, мовленнєвому етикеті, шляхетних якостях, моральності, особистому прикладі; світоглядний – виявляє освіченість, роботу над собою, певну просвітницьку діяльність; етнокультурний напрям характеризує розвиток національної свідомості, патріотизму, духовності, збереження та збагачення народної культури та традицій.

У дисертаційному дослідженні Т. Потапчук «Теоретико-методологічні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів» представлено педагогічні умови (категоріальні, ціннісно-орієнтовальні, змістово-функціональні, типологічні), перевірені за критерієм Стьюдента, які було реалізовано через різні форми виховної діяльності: профільні табори, екологічні рейди, експедиції, рейди, акції екскурсії, походи, вставки, свята, фестивали, змагання, конкурси, конференції, ігри (Потапчук, Т., 2013, с.31). Проведена робота сприяла зростанню позитивного ставлення до української нації, культури, до Землі, як унікальної екосистеми.

Таким чином, формування національно-культурної ідентичності є важливою науковою проблемою, що відображає складний і багатогранний процес розвитку та самоідентифікації особистості у контексті становлення і розбудови Української держави.

1.3 Зарубіжний досвід формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості

Проблема формування національно-культурної ідентичності залишається актуальною з точки зору збереження державності та відстоювання власної незалежності на геополітичній арені та провідної ролі сім'ї у її формуванні, збереженні і передачі досвіду, духовної і матеріальної спадщини, смислів і вищих цінностей.

Так проблема формування національно-культурної ідентичності перебувала у центрі уваги не лише вітчизняних, а й зарубіжних науковців.

Зокрема, у дослідженнях пострадянських учених висвітлювалися різні аспекти національно-культурної ідентичності, зокрема: негативної ідентичності (Гудков, Л., 2004), міжнаціональних конфліктів, співвідношення влади і національних стосунків (Здравомыслов, А., 1999), національно-державної політики (Ильин, В., 1999), впливу глобалізації на національні процеси (Кувалдин, В. & Рябов, А., 2001); трансформаційні процеси у пострадянських суспільствах (Ядов, В., 2004), у тому числі і українських дослідженнях виявлялась специфіка формування національно-культурної ідентичності у молодіжному середовищі (Арбеніна, В. & Сокурянська, Л., 2012), де доводиться, що національно-культурні ідентичність найбільш інтенсивно формується в умовах глобалізації, державотворення.

Показовими у цьому плані є положення пострадянських досліджень, щодо ролі сім'ї у формуванні національної ідентичності в умовах поліетнічності з метою соціалізації молоді таджицького ученого Г. Шодмона, який дійшов висновку, що національні протиріччя, протистояння, національна розмежованість є причиною національних конфліктів і загрозою суверенітету країни, безкінечних кризових потрясінь. У цьому контексті сім'я виступає самим найстаршим соціальним інститутом і безпечним середовищем, що відіграє ключову роль у формуванні національно-культурної ідентичності та відчутті приналежності до нації (Шодмон, Г., 2014, с.9).

Також у дослідженні Л. Бесанбаєвої, Ю. Геліслі підтвердження знайшла теза про постійне відтворення і зміни національної ідентичності в історичних умовах. Характеризуючи національно-культурну ідентичність як концепцію життєдіяльності людини, учені виокремлюють такі компоненти як визнання та ідентифікацію та приналежність (Gelislı , Y. & Beisenbayeva, L., 2015, p.487). На формуванні національно-культурної ідентичності позначаються етнічні, культурні, територіальні, економічні і державно-політичні чинники. Національно-культурна ідентичність є своєрідним критерієм життєздатності народу, умовою збереження і виживання навіть за несприятливих умов.

Ми також поділяємо думку литовських вчених, згідно якої міграція є важливим чинником глобалізаційних процесів (Aleksandravicius, 2008; Butvilas, 2004; Kuzmickaite, 2008; Lazdauskas, 2011; Malinauskas, 2006), Jureviciene, Makarskaite-Petkeviciene, 2011; Stankeviciene. Zurauskiene, 2011). З точки зору дослідників міграція є досить поширеним явищем, що несе загрозу збереженню національно-культурної ідентичності та асиміляції дітей шкільного віку у культуру тих країн, куди емігрували батьки. Дослідники проаналізували особливості формування національно-культурної ідентичності співвітчизників у РФ, Норвегії, Німеччини, Великобританії та інших країн звертають увагу на необхідність виховного середовища, що включало би родинне виховання, школи з викладанням національної мови, телебачення, газети, журнали, спілкування по скапу чи інших програмах з родичами, ровесниками, а також участь у національних фестивалях, святах, які об'єднують дорослих і дітей.

Слід звернути увагу, що на пострадянському просторі національно-культурна ідентичність формується зазвичай у системі патріотичного виховання, про що свідчать: Стратегія «Казахстан – 2050» (Стратегія Казахстан, 2012), Національна Концепція Толерантності і громадянської Інтеграції і Плану Дій Грузії (Національная Концепция, 2009).

Представники української діаспори Канади та США (Іриней, Н., 1950; Цимбалістий, Б., 1974; Шлемкевич, М., 1954; Ярмусь, С., 1999; Kultchytysky, А., 1963) розглядали національно-культурну ідентичність з точки зору її збереження в іншопольтурному середовищі, що є унікальним досвідом на тлі міграційних та асиміляційних процесів.

У зарубіжних програмах та документах ЮНЕСКО основна увага акцентується переважно на культурних здобутках (Конвенція ЮНЕСКО про значення культурної спадщини для суспільства (2005), Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2010), де пріоритетними є проблеми ідентифікації та національно-культурної ідентичності молоді у європейських країнах, вивченню культурного ресурсу та міжкультурного діалогу). Широку підтримку нат еренах ЄС, здобули Cultural Education Programmes, розроблена National Advisory

Committee on Creative and Cultural Education (NACCCE) in England (Departmentfor, 1998a; Departmentfor, 1998b; Departmentfor, 1998c; Departmentfor, 1998 d; Longworth, N., & Davies, R., 1996), в якій основна увага приділяється вивченню традиційної і сучасної культури країни у взаємозв'язках та різних проявах. Cultural Education Programmes включають ряд таких програм як Arts Award, Art mark Partnership Programe, Bookgifting, Creative Writing in Schools, Summer Arts Colleges, Museums and school Programe, National Youth Dance Company, The National Saturday club (The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey, 2013).

Проблема національно-культурної ідентичності зростаючої особистості висвітлена у дослідженнях західних вчених, зокрема, у концепції етнокультурного розподілу цивілізацій С. Гантінгтона (Хантінгтон, С., 2008), теорії націоналізму, як умови самовизначення націй в індустріальному суспільстві Е. Гелнера (Гелнер Е., 2003), комунітаризму як умови збалансованості прав, обов'язків, самостійності та відповідальності усіх етносів А. Етціоні (Etzioni, A., 2004), концепції «етнічного ядра» та розрізнення громадянського та етнічного типів націй та націоналізмів Е. Сміта (Сміт Е., 2010), теорії комунікативної дії, ідей історичного екзистенціоналізму, політичної участі та громадського контролю Ю. Габермаса (Габермас, Ю., 2000), положення про динаміку соціально-історичних систем К. Хюбнера (Хюбнер, К., 2001). У зазначених роботах проблема національно-культурної ідентичності розглядається у межах неklasичної раціональності та зводиться до усвідомлення народом себе спільнотою, відмінною від інших, визначення «феномену національності», «національного почуття».

Більшість західних дослідників розглядають процес формування національно-культурної ідентичності через призму змагання конкурентних «національних проєктів», спрямованих на конструювання нації (Андерсон, Б., 2001); діалектичного взаємозв'язку національно-культурної ідентичності і мови (Joseph, J., 2006); як формування «національних друкованих мов» та мовної ідентичності (Kamusella, T., 2011), що поєднує навіть розірвані між різними імперіями нації (Ваар, М., 2010). На думку Е. Хобсбаума національно-культурна ідентичність є домінуючою серед різних видів само ідентифікації, оскільки вона «завжди поєднується

з іншими видами ідентифікацій – навіть там, де її сприймають як найважливішу» (Хобсбаум, Э., 1998).

Більш глибокого вивчення потребують наукові тенденції близькосхідної науки, де звертається увага на вплив сучасних технологій у формуванні національно-культурної ідентичності. Сучасна учнівська молодь є активними користувачами гаджетів і їх вплив є незаперечним на формування їх світогляду та ідентичності. Зокрема, Міністерство освіти Ірану та іранські психологи дослідницького центру Тегеранського університету медичних наук (S.Alavi, M.Ghanizadeh, M.Mohammadi, S.Kalhor, F.Jannatifard, G.Sepahbodi, 2018) досліджували особистісну та національну ідентичність користувачів гаджетів з опорою на психосоціальну теорію Еріксона та парадигму ідентичності підлітків Марсія (Marcia, J.E., 1980; Marcia, J.E., 2001). В експерименті брали участь 500 студентів з чотирьох іранських університетів: University of Tehran, Tehran University of Medical Sciences, Kharazmi University, and Islamic Azad University, де основна увага зверталася на активність студентів та їх приналежність до національних груп у соцмережах, готовність захищати Батьківщину у різних дискусіях, інтерес до національної спадщини, ставлення до точки зору інших національних груп. Автори доводять негативний вплив гаджетів у розмиванні національної та особистої ідентичності, втраті національних цінностей, формуванні певної ізольованості, агресії, нетерпимості до інших, що вони пояснюють впливом глобалізаційних процесів.

Схожий підхід міститься і у дослідженні А.Шейхана, котрий також на прикладі молоді Ірану досліджував вплив телебачення в умовах глобалізації (східної і західної) культури. Автор наголошує на перевагах сучасного телебачення у візуалізації культури, її популяризації для молоді, а також розширення її сфери впливу на інші етноси і народи (Шейхан, А., 2014), як шлях формування національно-культурної ідентичності у молоді.

Таким чином, вивчення зарубіжного досвіду з формування у підлітків національно-культурної ідентичності є надзвичайно важливим у плані ознайомлення з передовим педагогічним досвідом та практичними напрацюваннями у цій царині.

2. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА У РОЗВИВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

2.1. Ідентифікація: сутність та процесуально-особистісні характеристики

Зазначимо, що даний феномен досліджується досить тривалий час. Причому початково вважалося, що категорія «ідентифікація» є спільною для соціально-гуманітарних наук. Відтак до неї у різних змістовних аспектах долучаються психологія, соціальна філософія, культурна антропологія, соціальна психологія, педагогіка. Зрозуміло, що за такої наукової численності єдиновживаної дефініції бути не може. Визначення ідентифікація, які ми нині маємо (зокрема у психології), можливо умовно розбити на три основні групи. Згідно першої групи дослідників ідентифікація є *процесом копіювання* суб'єктом думок, почуттів, дій другої особи як моделі, процес засвоєння цінностей, норм, ідеалів, ролей і моральних якостей значущого іншого, який поєднується з проявом до нього симпатії і згодою на контроль з його боку.

Друга група дослідників розглядає ідентифікацію як *процес уподібнення* значущому іншому, який супроводжується засвоєнням цінностей останнього, його поглядів, настанов, специфічних форм поведінки.

Накінець, ряд авторів розуміють під ідентифікацією *процес ототожнення* суб'єкта з другою особою, при цьому або підкреслюється необхідність наявності емоційних зв'язків між взаємодіючими індивідами як важлива умова ідентифікації, або сам феномен ідентифікації описується переважно як емоційний. Найбільш виразно емоційне трактування ідентифікації проявляється у віднесенні її до розряду феноменів, які мають виражену емпатійну природу.

Наведені вище дефініції, не дивлячись на деякі відмінності, у більшості своїй виявляють немало спільного, оскільки у них помітно акцентується вплив у взаємовідносинах індивідів. Уподібнення значущому іншому, ототожнення з ним, запозичення важливих його характеристик, згода на контроль з його боку і т. п. – усе це є не що інше як результат впливу, який чинить значущий інший на індивідів, що ідентифікуються з ним. Таким чином, у

феномені ідентифікації відображено вплив, який здійснює один індивід на іншого індивіда чи індивідів, і який виражається у прагненні цього іншого чи інших прямувати за певними поведінковими чи особистісними характеристиками особи, що впливає, і відтворювати їх у своїй поведінці.

Отже, операційно ідентифікація може розглядатися як витримання поведінкових чи особистісних характеристик іншої особи, як реальне відтворення або подібних поведінкових актів, або символічних її форм. До останніх відносяться дії суб'єкта ідентифікації, не обов'язково абсолютно тотожні діям об'єкта ідентифікації, тобто такі, що відтворюють лише мотивацію вчинків значущого іншого.

Наголосимо, що ідентифікація – особливий соціальний феномен, який постійно існує у житті людини як процес. Він стало утверджує, розширює, поглиблює і забезпечує визначення нею себе для себе й інших. Процес ідентифікації починається з народження, поступово з спонтанійного перетворюються у більш менш усвідомлений.

Останнім часом особливої актуальності набула проблема національно-культурної ідентифікації, що обумовлено, у першу чергу серйозними міграційними процесами, які відбуваються у нашій країні і світі у цілому. Однак не менш гостро стоїть сьогодні й проблема статевої та особистісної ідентифікації, особливо відносно підростаючої особистості.

Первинною в онтогенезі індивіда виступає статеві ідентифікація. Вона полягає в усвідомленні ним своєї статевої приналежності, засвоєнні відповідних звичок і стилю поведінки, а також психосексуальної орієнтації (інтерес до протилежної статі). Первинна статеві ідентифікація формується у дітей у віці від півтора до трьох років. У цей період вони вчаться правильно відносити себе й інших до тієї чи іншої статі, але розуміння дітьми статевої відмінностей залишається ще обмеженим. Наприклад, трьохлітній малюк сильно засмучує своїх батьків тим, що збирається, коли виросте, стати матір'ю. Друга дитина проявляє неспокій, побачивши матір у маскарадному чоловічому костюмі. До п'яти – шести років діти не усвідомлюють повністю постійність статі. Крім того, маленькі діти порівняно мало звертають увагу на

відмінність статевих органів, коли їм доводиться вирішувати, хто чоловік, а хто – жінка.

Поняття статевої належності як незворотної властивості формується у дитини приблизно у 6-7 років, і якраз тепер починається процес статевої диференціації. Статеве дозрівання по-новому актуалізує для підлітків питання статевої ідентифікації. У них виникають більш складні критерії, що характеризують чоловіка і жінку. За такими ж критеріями вони починають оцінювати своє тіло і зовнішність. Зазначимо, що статева ідентифікація є важливою умовою формування особистісної ідентифікації індивіда.

Особистісна ідентифікація розпочинається в умовах сім'ї. У процесі ідентифікації дитина орієнтується на приклад батьків, прагне стати таким, як вони. Діти можуть відчувати, що вони насправді є тими людьми, з якими себе ідентифікують. Наприклад, дівчинка засвоює інтереси матері, її ставлення до людей, манеру одягатися, стиль поведінки. За твердженням З. Фрейда ідентифікація дітей з батьками, особливо з батьками тієї ж статі, є способом засвоєння дітьми стереотипів чоловіка і жінки. Щоправда, психоаналіз запропонував досить специфічне трактування рушійних сил цього процесу, згідно з яким дитина ідентифікується не просто з батьками, а з втраченим об'єктом любові чи домінуючим статевим конкурентом. Сімейна ідентифікація не зводиться тільки до взаємодії дітей і батьків. Наприклад, якщо у дитини є брат чи сестра, не набагато старші за неї, то вони також стають потенційними зразками для ідентифікації. Однак по мірі набуття дитиною самостійності і природного зміщення її інтересів на більш широкий, ніж сім'я, світ об'єктом емоційної прихильності стають також інші люди, ровесники чи деякі групи людей, як правило, з найближчого оточення. Зазначимо, що механізм ідентифікації особливо на ранніх періодах розвитку дитини змістовно близький до механізму наслідування. Все ж деякі науковці розрізняють їх, стверджуючи, що наслідування виступає дотриманням певних видимих дій, прямуванням услід за ними, у той час як ідентифікація – більш тонкий процес сприйняття загальних зразків мислення і поведінки. Ідентифікація має на увазі також сильний емоційний зв'язок з людиною, «роль» якої дитина приймає, ставлячи себе на її місце.

У виховному плані важливим видається явище ідентифікації у контексті функціонування групи; зокрема ідентифікації членів групи з лідером. Є підстави констатувати, що цей процес багато в чому залежить від уявлень членів групи про лідера, які обумовлюють прийняття чи неприйняття певного члена групи у якості такого. Ідентифікація членів групи з лідером передбачає наявність між ними важливих психологічних (емоційних) зв'язків, які істотно відбиваються на здатності лідера чинити вплив.

Спеціальні дослідження свідчать, що найбільш значущими ідентифікаційними якостями лідера є наступні: чуйність, доброта, товариськість, оптимізм, відповідальність, принциповість, чесність, воля, альтруїзм. За цими якостями члени групи більш за все схильні ідентифікуватися. Звичайно, що набір ідентифікаційних якостей у конкретних групах може дещо варіюватися, але загальна тенденція залишається сталою.

Тож можна говорити про особливу функцію ідентифікації у груповому лідерстві. Сутність її полягає в тому, що якраз за допомогою ідентифікації реалізується і зафіксовується вплив, який чинить лідер на членів групи. По-іншому, ідентифікація виступає у якості своєрідної внутрішньої умови розгортання міжособистісного впливу, який характеризує динаміку виховного лідерського процесу чи як один із механізмів функціонування групового лідерства.

Ідентифікація у групі не обмежується лише фактором лідерства. Група може нав'язувати певні соціальні стандарти для її члена. Такі стандарти звично називають груповими нормами. Процес ідентифікації як долучення індивіда до цих норм інтенсивно розгортається за умови, коли група для нього стає референтною. Такої якості група мотивує індивіда бути прийнятим у ній. Для цього він підтримує свої цінності та способи поведінки у відповідності з тим, що на його погляд вважається загальноприйнятим у групі. Тут розуміється, що члени референтної групи спостерігають за цим індивідом і оцінюють його. У референтній групі індивід, особистісна позиція якого дещо відрізняється від групової, наближається до ціннісних орієнтацій членів групи. Група буде діяти як нормативна референтна у тому випадку, якщо її оцінки індивіда ґрунтуються на ступені його відповідності дея-

ким груповим ціннісним стандартам поведінки й якщо від цього залежить заохочення й осудження з боку групи.

З огляду на сказане, міжособистісний вплив у групі, який стосується ідентифікації окремого члена групи має обов'язково враховуватися у керуванні процесом як групоутворення, так і суспільно значущого групофункціонування та розвитку.

Істотну роль відіграє ідентифікація у професійному розвитку особистості, особливо у формуванні мотиваційної основи тієї чи іншої професії. Професійна ідентифікація передбачає початкове виникнення стійкого й яскравого ставлення (повагу чи навіть захоплення) до зразка (об'єкта) ідентифікації. Якраз такі емоції сприяють на першому етапі некритичному засвоєнню зовнішнього стилю поведінки зразка ідентифікації, яке і визначає контури нормативних правил (обов'язків) певної професійної діяльності особистості. У результаті цього мотиви особистості, що входить у професію, виступають як ще не актуальні для неї на даний час, але важливі з соціальної точки зору. Оскільки вони є вираженням реальної можливості для безпосередньої реалізації особистістю на основі її здібностей. Індивідуальний сенс цієї поки що неактуальної системи мотивів набувається в ході долучення особистості до нового соціального статусу шляхом ідентифікації з професійною діяльністю, але вже не на індивідуалізованому (суб'єкт-суб'єктному), а на узагальненому рівні в процесі професіоналізації

Ідентифікація може виступати механізмом соціальної інтеграції, наприклад, фанатського руху. При цьому не важливо, що чи хто саме лежить в його основі – спортивна команда чи популярний артист. Істотно, що ідентифікація фанатів зі своїми кумирами створює сильну емоційну основу для наступного об'єднання маси таких прихильників у досить міцні соціальні структури. Їхня сила – у певній *однаковості* прибічників руху за досить вузьким і загальним підґрунтям – позитивному ставленні до реально існуючих людей, які розглядаються учасниками фан-руху як зразки для ідентифікації. Тому такий механізм соціальної інтеграції можна назвати як «ідентифікація однакових». Отже, за такого механізму відбувається об'єднання більш-менш рівних один одному людей на основі одного емоційного ставлення до зразка ідентифікації. Важливою видається поступова заміна персональних і фізично

існуючих зразків для ідентифікації на зразки-ідеї: політика, релігія, мистецтво, бізнес.

Окрім розглянутого механізму доцільно вичленити механізм об'єднання «ідентифікація різних». Прикладом такої ідентифікації є сім'я, у якій розгортається повноцінне спільне життя так несхожих один на одного осіб, як мати, батько і дитина. Цінності, які виникають у ході щоденної взаємодії, що зігріваються любов'ю, й створюють зміст поняття «сім'я». Саме воно визначає той рівень, з яким відбувається індивідуальна ідентифікація кожного із членів сім'ї, яка породжує у кожній сім'ї свій емоційний образ «тепла рідного дому». Зрозуміло, що виникнення такого спільного емоційного образу відбувається не миттєво. Його поява залежатиме від емоційного лідера сім'ї, після чого механізм ідентифікації буде орієнтуватися якраз на батька чи на матір.

2.2. Ідентичність у розвитку Я особистості

Ідентичність – внутрішній, суб'єктивний стан особистості, у якому виражається усвідомлення нею себе як своєї стійкості особистості, як самототожності, переживання постійно наявного Я, його збереження. Зазначимо, що якраз переживання є досить важливою характеристикою особи стосовно її ідентичності. Оскільки ідентичність пов'язується з структурною цілісністю особистості, то її доцільно співвіднести з ідентифікацією. Відмітимо у цьому зв'язку, що остання настійливіше на даний час визначається як механізм і процес, що забезпечують формування ідентичності.

Вичленяючи тотожність Я особистості як основне призначення ідентичності, все ж слід узгодити її зі змінами, які відбуваються з особистістю у процесі безперервного розвитку. З цією метою Е. Еріксоном у науковий обіг було введено спеціальне поняття «его-ідентичність». Це новий психосоціальний параметр, який з'являється у підлітково-юнацькому віці. Сутність його полягає у тому, що у цьому періоді у молодих людей виникає кардинально нова для них соціо-особистісна проблема – зібрати до купи знання про самих себе, які на даний час вони мають (які вони сини чи дочки, учні, спортсмени, хористи, учасники громадських об'єд-

нань і т. д.) й інтегрувати ці багаточисельні образи себе в особисту ідентичність, яка представляє усвідомлення як минулого, так і майбутнього, яке логічно випливає з нього. Е. Еріксон підкреслює психосоціальну сутність его-ідентичності, звертаючи пильну увагу не на конфлікти між психологічними структурами, а швидше на конфлікти всередині самого его, і на те, як на нього впливає суспільство, особливо групи ровесників.

Отже, его-ідентичність можливо визначити наступним чином. Молодь, що зростає і розвивається, а також переживає внутрішні фізіологічні зміни, перш за все пробує укріпити свої соціальні ролі. Молоді люди інколи хворобливо, часто з допитливістю проявляють занепокоєність тим, як вони виглядають в очах інших у порівнянні з тим, що вони самі думають про себе; а також тим, як поєднати ті ролі і звички, які вони культивували у собі раніше, з ідеальними прототипами сьогоdnішнього дня. Інтеграція, що з'являється у формі его-ідентичності – це більше, ніж сума ідентифікацій, набутих у дитинстві. Це сума внутрішнього досвіду, набутого на всіх попередніх стадіях, коли успішна ідентифікація призводила до успішного врівноваження базових потреб індивіда з його можливостями. Таким чином, почуття его-ідентичності являє собою впевненість індивіда у тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність узгоджується з оцінкою його тотожності й цілісності, які дають інші.

У цьому визначенні ідентичності можливо виділити три елементи. Перше: юнаки і дівчата мусять постійно сприймати себе внутрішньо тотожними самим собі. У цьому випадку в індивіда повинен сформуватися образ себе, який склався у минулому, і який поєднується з майбутнім. Друге: значущі інші люди теж повинні бачити тотожність і цілісність в індивіді. Це значить, що юним потрібна впевненість у тому, що сформована раніше внутрішня цілісність буде прийнята іншими людьми, значущими для них. У тій мірі, в якій вони можуть не усвідомлювати як свої Я-концепції, так і свої соціальні образи, їхньому почуттю самототожності можуть протистояти сумніви, боязкість і апатія. Третє: молоді люди мусять досягти зрослої впевненості у тому, що внутрішні і зовнішні плани цієї цілісності узгоджуються між собою. Їхнє сприйняття себе повинно підтверджуватися досві-

дом міжособистісного спілкування за допомогою зворотного зв'язку.

Формуванню ідентичності як елементу загального вікового розвитку особистості надається важлива роль. Згідно такого наукового бачення її розвиток полягає у переході від невизначеної ідентичності до визначеної, зрілої. На стадії невизначеної ідентичності особистість (звично у підлітковому віці), перед тим як свідомо вибрати (прийняти) власну ідентичність, переживає сумніви з приводу того, ким і чим вона є. Такий стан ідентичності забезпечує можливість ухилитися автоматичному включенню у соціальне середовище, дозволяє здійснити свідомий вибір. Причини сумнівів відносно наявної ідентичності і необхідність вибору звично пов'язують зі зміною соціальної ситуації та реальних позицій у соціальному середовищі і з необхідністю відповідати новим суспільним вимогам. У підлітковому віці побудова нової ідентичності здійснюється, перш за все, під впливом зміни конкретних зовнішніх обставин, а підліток у більшості випадків просто не може уже залишатися у рамках попередньої ідентичності.

Розвиток особистої ідентичності підлітків відбувається під сильним впливом тих соціальних груп, з якими вони себе ідентифікують. Наголосимо, що надмірна ідентифікація з популярними героями (суператлетами, рок-музикантами, кінозірками) чи представниками контркультури виривають підлітка з його соціального оточення, тим самим придушуючи його особистість і обмежуючи зростаючу ідентичність. Уразливість підлітків до стресів, що супроводжують різні соціальні, політичні і технологічні зміни розглядаються як фактор, який також може серйозно заважати розвитку ідентичності. Подібні зміни у сукупності з сучасним інформаційним бумом сприяють виникненню почуття тривоги і розриву зв'язків зі світом. Вони несуть загрозу і для багатьох традиційних і звичних цінностей, які підлітки засвоїли ще у дитинстві. Крайньою мірою, деякі прояви цієї незадоволеності загальноприйнятими соціальними цінностями знаходять своє вираження у прірві між поколіннями.

Нездатність юних досягти особистої ідентичності призводить до так званої кризи ідентичності. Криза ідентичності, рольове зміщення, частіше за все характеризується нездатністю вибрати

кар'єру чи продовжити освіту. Багато підлітків, які страждають від специфічного для цього віку конфлікту, переживають пригнічене почуття власної непотрібності й душевного розладу. Вони відчують свою непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість й інколи спрямовуються у бік «негативної» ідентичності – протилежній тій, що настійливо пропонують їм батьки і ровесники. Однак невдачі у досягненні особистої ідентичності не обов'язково прирікають підлітка на нескінченні поразки у житті. Він, зрештою, виховує в собі внутрішні сили для боротьби, яка супроводжуватиме все його життя.

Позитивна якість, яка пов'язана з успішним виходом з кризи підлітково-юнацького віку – це вірність як здатність молоді бути вірним своїм прихильностям і обіцянкам, не дивлячись на суперечності у її системі цінностей. Вірність – наріжний камінь ідентичності, вона представляє собою здатність юних приймати і дотримуватися моралі й суспільної ідеології як набору цінностей і норм, які відображають наукову, соціальну і політичну культуру. Ідеологія надає молодим людям спрощені, але чіткі відповіді на головні питання, пов'язані з конфліктом ідентичності: «Хто Я?», «Куди я йду?», «Ким я хочу стати?».

Дослідники незалежно від приналежності до тієї чи іншої наукової школи вичленяють особистісну і соціальну ідентичність. Під особистісною ідентичністю як складовою Я-концепції розуміють систему знань особистості про себе, тобто систему унікальних фізичних, інтелектуальних і моральних особистісних рис.

Соціальна ідентичність розглядається як та частина індивідуальної Я-концепції, яка походить від знань індивіда про власне групове членство, тобто власної приналежності до соціальної групи (чи груп) разом з ціннісними і емоційними проявами цього членства. Про наявність соціальної ідентичності суб'єкта можна констатувати за показником його визначеності стосовно якоїсь спільноти, який проявляється у кращому ставленні до неї у порівнянні з іншими об'єднаннями. Якраз включення у ті чи інші групи і особливо усвідомлення свого місця у них призводить до формування соціальної ідентичності. Вона може бути позитивною або негативною, оскільки у суспільстві групі переваги мають неоднакову значущість. Механізм формування уявлень про

власну групу, оцінки її індивідом виступає соціальне порівняння, регулятором якого є міжгрупова диференціація.

2.3. Самоідентифікація як особливий тип внутрішньої діяльності особистості

Термін «само ідентифікація» зустрічається у літературі значно рідше, ніж «ідентифікація». Під самоідентифікацією доцільно розуміти спеціально організовану суб'єктом діяльність, метою якої виявляється саморозуміння, самототожність, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності, цінності, виявлення себе у світі за сформованого цілісного ставлення до нього. Самоідентифікація для досягнення своїх цілей підхоплює результати процесу ідентичності, спрямовуючи їх на організацію внутрішньої мотиваційної структури особистості.

Процес самоідентифікації завжди цілеспрямований, тому про можливість реальної самоідентифікації правомірно вести мову тільки починаючи з підліткового віку, хоча зрозуміло, що її підґрунтя виникає дещо раніше, вже у 3-річному віці, з появою дитячої самостійності. Однак саме у підлітковому періоді підростаюча особистість виявляється здатною вийти за межі самої себе, тобто рівень її самосвідомості дозволяє їй стати у відносно незалежну, власне суб'єкту позицію.

На цей період індивід володіє достатньо розвиненими психологічними структурами, які дозволяють йому свідомо і самостійно вибирати еталони, зразки як орієнтири для його ідентифікації, співвідносити себе з ними, здійснювати оцінку цього співвіднесення, виносити самому собі вердикт, відповідаючи на питання: «Хто Я?», тобто здійснювати ту саму самоідентифікацію. Якраз на цьому етапі через особливості віку процес самоідентифікації йде найбільш інтенсивно.

Розкриємо нинішні умови, у яких відбувається діяльність підлітків з самовиявлення, самовизначення, саморозуміння, самоприйняття, самоототожнення. Усі ці аспекти самоідентифікації підлітків зазнають потужного впливу специфічного соціального конфлікту, який має місце між поколіннями. З одного боку, дорослі (зокрема батьки) пред'являють до молодих людей вимоги про соціальне дорослішання (вимоги прийняття гуманістичних цін-

ностей і дотримання їх, вимоги самостійності, відповідальності і таке інше); піддають жорсткій критиці позиції, поведінку, але з іншого боку, і це слід визнати, що процес їх дорослішання, пошук засобів для вирішення проблем, задоволення важливих вікових потреб молоддю відбувається без активної участі дорослих, вона виявляється без їхньої підтримки, спільна батьківсько-дитяча діяльність носить досить обмежений характер.

Витоки такої істотної конфліктної суб'єкт-суб'єктної ситуації криється у ряді причин.

- Трансформація суспільної свідомості, про яку ведеться мова вже з початку 90-х рр., коли на більшість питань немає готових усвідомлених, стійких, особистісних чи соціально схвальних відповідей, думок і нормативів, призводить до того, що дорослі самі знаходяться часто в розгубленості відносно цінностей, а найголовніше, відносно способів дотримання їх у складних жорстких умовах сучасного світу.
- Невміння перебудуватися з авторитарної парадигми взаємодії з молоддю: «дорослий вчить – дитина вчиться», яка на даний час є вкрай неефективною, на парадигму партнерських, гуманістичних відносин: двоє людей шукають оптимальний шлях вирішення ускладненої ситуації, в основі якої поважне, ціннісне відношення до особистості кожної.
- Втрачені можливості контакту з молодими людьми через максимально згорнуту спільну діяльність, яка є для них цікавою, в особі якої можливо було транслиувати цінності, демонструвати про соціальні способи вирішення суперечностей і конфліктів, досягнення бажаних цілей.
- Втрата авторитету дорослими, які перестали (більше, ніж раніше) бути для молодих людей зразками, оскільки переважно не відповідають їхнім уявленням про успішність, а також, що особливо важливо, часто займають відсторонену позицію спостерігачів і критиків (не від байдужості, а від розгубленості, незнання, як увійти в контакт, від відчуття власного безсилля).

Опинившись один на один зі своїми складними питаннями про самого себе, без достатньої підтримки з боку дорослих у пошуках відповідей на них, природно, що підлітки шукають людей

і простору, з якими і в якому вони можуть обговорювати важливі для них проблеми, вирішувати актуальні задачі віку, одержувати підтвердження власної цінності. Та, на жаль, такі їхні наміри далеко не завжди бувають розвивально продуктивними. До того ж виховного негативу додають сучасні засоби масової інформації, зокрема Інтернет. Отже, є всі підстави констатувати, що значна частина сучасних підлітків виявляється не включеною у розвинену самоідентифікаційну діяльність. Це ж призводить до затримки їхнього особистісного розвитку.

Процес ідентифікації повною мірою відображає соціальну сутність особистості, її суб'єктивну активність, спрямовану на доцільне перетворення оточуючої дійсності. Ідентифікація забезпечує міжособистісну й групову ідейно-ціннісну узгодженість, яка виступає механізмом подолання різноманітних конфліктів з метою збільшення ефективності спільної діяльності, підтримання духовно-моральних орієнтирів та певних змістовних інновацій. У взаєминах між суб'єктами ідентифікація сприяє також подоланню їхньої егоцентричної спрямованості, формує настанову на інтереси та самозначущість партнера. Таким чином, ідентифікація підвищує, з одного боку, інтелектуально-духовний потенціал особистості, а з іншого – потенціал суспільства у напрямі його згуртованості, вдосконалення, перспективності.

3. МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Складники формування національно-культурної ідентичності підлітків у сучасних умовах

Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України.

Формування національно-культурної ідентичності підлітка проходить декілька етапів.

На першому етапі відбувається ідентифікація, в основі якої розмежування «ми – вони».

На другому етапі формування національно-культурної ідентичності формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики.

Третій етап формування національно-культурної ідентичності з формуванням національної свідомості та самосвідомості, національної гідності та повагою до інших етносів і культур, готовністю до діалогічної взаємодії.

Національно-культурна ідентичність є основою націєтворення і суспільного життя будь-якої держави.

Для підлітків пріоритетним є самовизначення, де національно-культурна ідентичність опирається на «коріння» родини, країни, народу та зв'язок з історичним минулим, знанням міфів, легенд, святинь, використанням української мови, поваги до українських символів.

Формування національно-культурної ідентичності ґрунтується на національному світогляді, національній культурі, мові, національній ідеї.

Національна культура – є унікальною і самобутньою, що ґрунтується на народній українській культурі. Творцем україн-

ської національної культури є український народ, який створив її упродовж багатьох століть, що знайшло відображення у моральних цінностях, святинях, національній символіці, у традиціях, звичаях, обрядах, ритуалах, духовних почуттях (національні, моральні, естетичні, релігійні, громадянські, патріотичні), втілених у народному фольклорі. На розвитку національної культури негативно позначились війни, тривалі заборони, репресії, негативна міфологізація образу українця, переписування історії та применшення ролі українців у житті тих країн чи імперій, до складу яких вони входили у різний час. Усе це стало причиною широких еміграційних процесів, за яких українці були змушені залишати свою землю і шукати долі в інших країнах та збагачувати інші культури світу. Постійні військові конфлікти та боротьба за свою землю проти різних поневолювачів змусили українців найвище цінувати свободу та незалежність, які залишаються найважливішими моральними і духовними цінностями і водночас характеризують українців.

Національний світогляд є основою осмислення особистістю свого місця і ролі у житті соціуму, країни, її відповідальності за власні вчинки, моральний вибір, спрямування власної діяльності. У сучасних умовах світоглядні уявлення і переконання української молоді формуються у контексті драматичних реалій, переоцінки історичного минулого, розвінчування міфів, утвердження демократизму, полікультуралізму, поваги до розмаїття думок, поглядів на різні аспекти суспільного життя.

Національний світогляд як форма моральної самосвідомості людини виступає способом інтерпретації буття, а також формою його духовного осмислення, засвоєння та розуміння, що відображається у знаннях, уявленнях людини про світ, особисте та суспільне життя.

Національний світогляд відображає національний інтелект, а його основою виступають моральні цінності, які склалися упродовж багатьох віків та перевірені часом і плином історії.

Структуру світогляду визначають:

- досвід (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, класовий, суспільний, загальнолюдський), на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду;

- знання (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується світорозуміння;
- мета, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, такі як: потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки. На її основі формується світоспоглядання;
- цінності (любов, свобода, справедливість, гідність, відповідальність тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття;
- принципи (монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм), на основі яких складаються основні способи світобачення.

Інтерактивний характер світогляду передбачає його структурну складність, та дозволяє виділити такі рівні світогляду: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський світогляд. За ступенем історичного розвитку – античний, середньовічний, ренесансний, новочасний і т. ін.

Щоб не блукати у лабіринтах невизначеності цінностей, власної ідентичності, власного призначення і правильно зорієнтуватися у житті, збагнути свою роль у житті і суспільстві, потрібен духовний стрижень, яким є національний світогляд. Національний світогляд як ставлення до світу характеризують світовідчуття (емоційно-чуттєве осягнення світу, переживання і оцінка явищ і світу загалом), світосприйняття, як образ світу (просторово-часові уявлення про світ, що виявляється у ставленні до себе, людей, світу: позитивне, нейтральне, негативне, світорозуміння (міфічне, релігійне, філософське).

Національна ідея – це утвердження української незалежної соборної самостійної національної держави, в основі якої українські національні цінності, українська культура і мова як державна, що використовуються в усіх сферах суспільного життя і на всій території України (10 ст. Конституції України і її тлумачення Конституційним Судом України). Національна ідея передбачає розвиток національних меншин та етносів, що проживають на теренах України, є її громадянами і беруть активну участь у розбудові України, її захисту від зовнішнього ворога, визнають і поважають закони України, розуміють спільні перспективи усіх громадян і несуть спільну відповідальність за розвиток і становлення правової демократичної держави.

У своєму розумінні національної ідеї ми опиралися на положення І. Беха та К. Чорної стосовно того, що українська національна ідея:

- має відповідати інтересам і людини, і суспільства, і держави як єдиної політичної нації;
- об'єднувати, а не протиставляти представників різних регіонів, весь багатоетнічний український народ;
- враховувати менталітет, світогляд народу;
- мобілізувати її прихильників і противників на здобутки сучасні і майбутні;
- бути зрозумілою і малому, і старому;
- сприйматись владою, адже саме вона популяризуватиме ідею;
- не відлякувати сусідів, бути конструктивним інструментом у міжнародних відносинах;
- бути реальною і перспективною.

При цьому учені особливу увагу приділяли тій об'єктивній реальності, що національна ідея має об'єднати в єдину націю як цілісну одиницю світового співтовариства. Найбільш оптимальним вони визначали імператив «Шляхом злагоди до процвітання» як близький й зрозумілий всьому народові, що може сформувати свідомість, дух нації, який стане рушійною силою розбудови правової демократичної держави.

Однак, на сьогодні перспективними є подолання корупції, захист кордонів України від агресора, повернення окупованих РФ територій та встановлення миру. Громадяни України хочуть бачити свою країну європейською, незалежною, правовою, сильною, де найвище цінується людина, її потреби та інтереси. Людям важливо відчувати перспективи, які відкриватимуться для громадян України після війни. Національна ідея має розгортатись не лише на минулому України, а й бути спрямованою на майбутнє. Боротьба, яку веде Україна за своє існування є тривалою і надзвичайно важливою для збереження нації, територіальної цілісності, здобуття свого місця у світі тощо. Водночас подолання труднощів загартувало і консолідувало громадян у їх протистоянні олігархократії в Україні, розкраданню її природних багатств, а тому на сьогодні актуальними залишаються рівні права і свободи для

всіх громадян України. Однак, з точки зору боротьби українців за власну незалежність, та прагнення мати свою державу, боронити її від загарбників, нести відповідальність за її майбутнє дієюю залишається національна ідея «Україна – наша земля», яка поєднує минуле і сучасне, традиції і визвольні змагання».

Українська мова є духовним багатством українського народу та фундаментом національно-культурної ідентичності особистості. Без мови немає нації, народу, держави. Доки існує мова, доти існує народ. Без знання мови не можна говорити про національну свідомість чи розвиток національної культури. Втрата мови веде, до втрати найважливішого чинника виховання національно-культурної ідентичності. На сьогодні українська мова не має належної підтримки з боку держави, а закон «Про засади мовної політики» (2012 р.) лише погіршив становище української мови в Україні, що в умовах агресії Росії та проявів сепаратизму є проблемою безпеки української нації.

Водночас, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (Указ Президента №580/2015 від 13.10.2015) спрямована на підвищення ролі української мови як національної цінності потребує залучення усіх суб'єктів виховного процесу та консолідації сил суспільства.

На ролі української мови у формуванні національно-культурної ідентичності зростаючої особистості наголошував І. Огієнко, який вважав її найціннішим ґрунтом для духовного виховання сильного характеру. «Пильуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації їй будуть чужі» (Огієнко, І, 1995, с. 26).

У свій час І. Огієнко працював над створенням гуртків рідної мови, добре відомими є 10 заповідей цих гуртків:

Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.

Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив народ.

Літературна мова – то головний двигун культури народу.

Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися нацією

Для одного народу мусить бути одна літературна мова.

Головний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

Стан літературної мови – ступінь розвитку народу.

Як про зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу, судять найперше з культури його літературної мови.

Кожний свідомий громадянин має дбати, щоб навіть у найменшій оселі працював «Гурток плекання рідної мови».

Педагогічні ідеї І. Огієнка залишаються вагомими і важливими для формування національно-культурної ідентичності в сучасних умовах.

Таким чином, сучасне виховання має здійснюватися у контексті національної культури, яка є унікальною, неповторною, зі своєю ментальністю та ґрунтуватися на моральних цінностях, вироблених українським народом упродовж століть. У вихованні мають гармонійно поєднуватись інтереси *особистості* (створення Я-концепції, національно-культурної ідентичності, збереження своєї індивідуальності, прагнення самореалізації); *суспільства* (саморозвиток особистості здійснювався на моральній основі, а виховання сприяло репродукції культурних, соціалізованих людей); *держави, нації* (усі діти мають усвідомлювати себе українцями, стати компетентними громадянами-патріотами, гуманістами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі).

3.2. Моральні засади формування національно-культурної ідентичності підлітків

З метою успішної інтеграції в суспільство в юнацькому віці взаємодія з однолітками має найбільше значення. Під час навчання, спілкування і співпраці з однолітками, юнаки і дівчата намагаються відповідати вимогам соціума, для них стає важливим відчувати себе членом певної спільноти. В цей час у студентської молоді відбувається подальше формування соціальної компетентності шляхом програвання соціальних ролей, що певною мірою

сприяє розвитку цілісної національно-культурної ідентичності молодій людині.

На етапі навчання у закладі загальної середньої освіти, у так званих «умовах соціальної комунікації», в свідомості кожного школяра відбувається переживання приналежності до соціальних груп і спільнот, а також ідентифікація й оцінка індивідуального образу Я з образом професіонала, що формує інтегральну частину його Я-концепції. Власне Я стає самим собою, неповторним і самостійним саме в процесі комунікації іншими. Загалом формування цілісної національно-культурної ідентичності молодій людині – це процес її самоідентифікації, тобто збереження своєї самості, неповторності в потоці часу, та разом з тим її соціальної ідентифікації – ототожнення себе з кимось іншим, почуття причетності до тієї чи іншої групи.

У процесі соціальної ідентифікації зарубіжні дослідники (Blasi, 2009; Lapsley, 2016; Rest, 1983) вказують на значущість удосконалення моральної поведінки студентів, яка охоплює здатності до: морального сприйняття (розуміння того, що існує ситуація, яка потребує моральних дій, які можуть мати наслідки для інших) та моральних емоцій; морального судження (що слід зробити в конкретній ситуації); прийняття морального рішення (передбачає розгляд різних альтернатив у світлі можливих наслідків для себе та інших); моральних дій (у тому числі волю й уміння, необхідні для реалізації прийнятого рішення) (Rest, 1983).

Саме моральність як особистісний конструкт та як один із найдавніших універсальних способів соціокультурної регуляції особистості набуває центрального значення для відчуття себе гідним членом певної спільноти, підвищуючи почуття обов'язку і відповідальності жити згідно з моральними цінностями. Моральний аспект цілісної ідентичності людини виявляється у її відповіді на запитання, хто є Я в моральному відношенні, чи є я хорошою, моральною людиною, які події і вчинки свідчать про це мені та іншим людям. «Моральний аспект ідентичності людини виявляється в її моральних принципах, а отже в особистісному моральному виборі – бути добрим, співчутливим або справедливим – та є ключовим для її саморозуміння» (Lapsley, 2016, р. 4). Відповідно моральний вибір особистості є усвідомленим наданням пере-

ваги тій чи іншій моделі поведінки відповідно до особистих або суспільних моральних установ.

У теорії про структуру ідентичності відомого психолога Блазі (Blasi, 2009) мораль є центральним елементом особистої ідентичності: моральні судження та рефлексія є основою функціонування ідентичності. Судження та рефлексія відіграють ключову роль не лише у становленні особистості, а й розвитку суспільства. Цілісність конкретної ідентичності утворюють: 1) змістовий складник – конкретний зміст, навколо якого будується почуття себе, власного Я (моральні ідеали є одним з його підструктурним елементом); 2) практично-діяльнісний складник – способи набуття досвіду соціальної ідентифікації (Blasi, 2009).

Дослідники (Blasi, 2009; Lapsley, 2016) пов'язують національно-культурну ідентичність особистості з: її якостями як «морального суб'єкта, що діє на основі поваги та / або турботи про права та / або добробут інших» (Moshman, 2005, p. 121); моральною самостійністю; безперервністю досвіду добродесного життя; здатністю до постійного самовизначення себе в якості морального суб'єкта, самоідентифікацією. На переконання Рікера (Рікер, 1995), «лише суб'єкт, здатний оцінювати власні дії, формулювати свої переваги, пов'язані з предикатами «хороший» або «поганий», а значить, здатний спиратися на ієрархію цінностей в процесі вибору можливих дій, лише такий суб'єкт може визначати самого себе» (с. 40).

Виокремлюють сукупність універсальних моральних основ, що відтворені майже у всіх культурних спільнотах світу (Haidt, 2012):

- турбота / нанесення шкоди– ця фундаментальна засада базується на здатності людини співпереживати іншим людям; вона лежить в основі таких чеснот, як доброта, дбайливість;
- чесність / шахрайство– ця засада відображається в прагненні людей до рівності у всьому – від соціального статусу до розподілу ресурсів;
- вірність / зрадливість – на цій засаді базується почуття патріотизму та самопожертвування заради групи;

- влада / безвладдя – ця засада лежить в основі лідерства та послідовництва, зокрема в питаннях поваги до законної влади та соціокультурних традицій;
- благочестя / деградація – ця засада лежить в основі поширеного в усьому світі твердження, що тіло людини є храмом, який може бути спаплюжений аморальними думками, намірами або діями;
- свобода / пригнічення – ця засада виявляється у глибокій незадоволеності людей ситуаціями пригнічення їхніх прав та домінуванням сильніших. Саме незадоволеність авторитарним управлінням та тиском влади на громадян змушує їх об'єднуватися для відстоювання своїх прав.

Вказані вище моральні засади є ціннісними орієнтирами, що існують не тільки в колективній свідомості певної культурної спільноти, а й на рівні індивідуальної свідомості також.

3.3. Моральні цінності як основа формування у підлітків національно-культурної ідентичності

Формування у підлітків національно-культурної ідентичності має здійснюватися на основі вищих моральних цінностей. Невизначеність таких цінностей або їх конфлікт є індикатором глибоких кризових явищ у житті суспільства. В той же час виховання моральних цінностей у молоді є чинником здатним консолідувати усіх громадян довкола національних інтересів.

В якості базових моральних цінностей, що характеризують національно-культурну ідентичність особистості, рівень її вихованості, нами були визначені – СВОБОДА, ЛЮБОВ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ГІДНІСТЬ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ.

Свобода є найважливішою моральною цінністю у житті як особистості, так і нації, без якої ставиться під сумнів саме існування. Особистість позбавлена свободи не має цілей і не бачить перспектив свого подальшого існування. Втрата свободи перетворює людину на засіб або спонукатиме до боротьби за свободу, навіть якщо її ціною буде життя. Нація без свободи також позбавлена можливості розвиватися, розчиняється в інших народах, поступово, втрачаючи мову, культуру, власну самоцінність.

Негативним чинником для свободи, на думку Е. Фромма, є авторитарне суспільство, яке намагається контролювати людину, змушуючи її зректися свободи, самостійності, скоритися сильній владі, водночас стає причиною деформацій у духовній сфері, викривлення потреб, деперсоналізації, відчуженості чи матеріальної зацікавленості у стосунках з іншими людьми.

Відповідальність і свобода нерозривні та виступають передумовою творчості людини, тоді як дисципліна, з погляду філософа, визначається певним видом рабства. Людина, що не творить позбавлена смислу життя. Завдяки свободі людина може творити і перетворювати дійсність через мистецтво, поезію, наукові відкриття з тим, щоб творити саму себе (власну свідомість, набуття істини).

На думку В. Кременя, навіть, у людини, яка не визнає свободи, у глибинах душі жевріє туга за свободою. «Свобода, як і будь-яка інша цінність, необхідна людині доти, поки вона не втратила своїх людських якостей. Йдеться про цінність будь-якої людини» (- Кремень, В., 2010, с.89). Таким чином, вчений підкреслює гуманістичну природу свободи як смисложиттєвої цінності.

Свобода є духовним стрижнем особистості і умовою її самодостатності, що спонукає підлітків боротися за свою автономію, розширення прав і сфери діяльності. Усвідомлюючи себе суб'єктом життя, юнаки і підлітки прагнуть до самостійності та ініціативності. Важливо аби свобода дітей була спрямована на розширення своїх можливостей, відповідальності, здатність приймати рішення, а не на задоволення непомірних або імпульсивних бажань і потреб, що може призвести до свавілля. Свобода підлітків обумовлена рівнем їхньої моральної самосвідомості. Осягаючи свободу у процесі свого життя школярі прагнуть самореалізації та самоствердження у тій діяльності, яка їм найбільше подобається. У стінах школи діти здобувають важливий досвід свободи вибору, шкільного самоврядування, що не може існувати без відповідальності.

Любов виступає основою національно-культурної ідентичності, стрижнем людського життя, критерієм востребуваності, визначаючи його сутність і сенс. Надзвичайної ваги любов набуває у кризові періоди життя особистості, визначаючи її життєвий вибір: самотворення чи саморуїнвання. У підлітковому віці любов

є життєвим пріоритетом, що визначає ідеали, цілі і духовні шування дітей цього віку.

Український психолог В. Рибалка наголошує на необхідності виховання любові особливо у наш час, коли спостерігається вихолощення, знецінення цього почуття в суспільстві, де утверджуються маргінальні цінності, а любов перетворюється на товар. З огляду на такі негативні явища, педагоги мають утверджувати у вихованцях таке почуття як животворної сили людства, як любов.

На основі аналізу та узагальнення філософських, психологічних та педагогічних джерел ми виділяємо:

- *любов до себе* спрямована на збереження власного життя і ствердження власної індивідуальності, здатності протистояти маніпулюванню чи прагненням якимось чином використовувати себе. Також любов до себе виявляється у піклуванні про себе і вмінні працювати над собою; у відповідальності за свої вчинки; у повазі до себе; саморозумінні; об'єктивній оцінці власних можливостей, здібностей і перспектив. Честь і гідність також є важливими складовими любові до себе. Любов до себе та егоїзм – несумісні, оскільки егоїст не цінує і не поважає себе, а, як правило, руйнує власне життя. Людина, яка любить себе, не руйнуватиме себе шкідливими звичками, не виявлятиме агресії, не вдаватиметься до суїциду;
- *любов до батьків* (до дітей). Любов до дітей виступає умовою повноцінного виховання, розвитку і саморозвитку дитини в сім'ї, внутрішньою духовною потребою незалежно від її віку, що має поєднуватися з розумною вимогливістю до неї. Синівська і дочірня любов базується на родинних почуттях і є відповіддю на тепле і дбайливе ставлення до дітей, піклування, виховання. Любов дітей до батьків визначає значущість батьківського авторитету, впливу особистого прикладу батьків на життєдіяльність підростаючого покоління;
- *гендерну любов* являє собою складний комплекс людських переживань, стосунків, що формуються внаслідок притаманних людині потреб, облагороджених гуманістичною етикою та моральною культурою. Формами особистісних

взаємин є кохання, шлюб, дружба, товариськість і приятельські стосунки. Любов утворює унікальність і неповторність обранця, прийняття його таким як він є;

- *любов до Батьківщини*, народу є важливою складовою світогляду і виявляються у патріотизмі, сформованості національної гідності, національно-культурної ідентичності, прив'язаності до своєї малої і великої Вітчизни.

Дитина потребує батьківської любові як необхідної умови її зростання, психічного комфорту, востребуваності і значущості. У тих випадках, коли в сім'ї є двоє і більше дітей, батьки намагаються прищепити змалку братерську чи сестринську любов. У підлітковому віці зростає інтерес до протилежної статі, а з ним і до гендерної любові. Відсутність любові чи втрата її є важким випробуванням для людини, що може мати негативні наслідки, як то: спроби суїциду, відмова від подальших планів, нехтування власною безпекою та благополуччям.

Справедливість наряду з гідністю, свободою є найбільш значущою моральною цінністю національно-культурної ідентифікації особистості, що виступає основною умовою і базовим принципом побудови суспільства, людських стосунків. Справедливість, яка бере свій початок у спільній діяльності та взаємодії людей базується на моралі того чи іншого суспільства, ставленні до людини, визнанні її прав і потреб. Уявлення про справедливість є результатом розвитку суспільства та його демократизації, осмислення людиною власного буття і свого місця в ньому, здатності порівнювати минуле і теперішнє, співвідносити потреби, інтереси і прагнення, відстоювати свої права.

Уявлення про справедливість реалізуються через функції: пізнання (оцінка), регуляції (емоційний стан, поведінка), самоставлення (самооцінка і самоєфективність).

За М. Тофтулом справедливістю є «порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу і сутність людини та її невід'ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства й людства» (Тофтул, М., 2005, с. 53), що визначає відповідність між роллю індивіда у житті суспільства і його становищем, правами і обов'язками, діяльністю і винагородою, заслугами та визнанням, злочином і покаран-

ням. На думку вченого, «проблема справедливості в її моральному сенсі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо» (Тофтул, М., 2005, с. 53). У цьому сенсі справедливість протистоїть свавіллю, моральній кривді, зазіханням духовні і моральні цінності. Філософ звертає увагу на той факт, що в умовах свавільного використання заохочення і покарання, справедливість не має місця. Несправедливістю є також і зрада.

Переживання справедливості носить індивідуальний, груповий і суспільний характер, що зумовлюється гостротою конфлікту між «справедливо-для-мене» та «справедливо-для-всіх»

Гідність людини є смисложиттєвою цінністю, оскільки кожна людина є повноправним членом суспільства, бере активну участь у розбудові країни, користується всіма правами і свободами, а отже має право на захист і визнання своєї гідності, що знайшло відображення у міжнародному та українському законодавстві. Так, у Конституції України від 1996 року зазначено:

«Стаття 28. Кожен має право на повагу його гідності»;

«Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість» (Конституція України, 1996, с.12).

Гідність – ставлення людини до самої себе як особистості, що гідна беззаперечної поваги. Почуття гідності є важливою моральною якістю, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. Людина, яка володіє такою важливою моральною якістю усвідомлює власну цінність для інших людей, для суспільства, незалежно від соціального статусу, багатства, професії, національності. Почуття власної гідності і повага до себе – це те, що найбільше підносить людину, сприяє самореалізації, творчому самовиявленню. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, осмислена гордість за себе. Але людина має поважати не тільки свою гідність, але й гідність інших людей. Гідна людина веде себе гідно – не принижується сама і не принижує інших. Гідна людина чинить гуманно і справедливо, навіть, якщо ніхто цього не бачить і не може оцінити. Ніколи не зробить комусь боляче, не стане брехати, інтригувати проти інших, не бажаючи зраджувати людське у собі. Також

почуття. власної гідності нерозривно пов'язане з усвідомленням своїх прав і обов'язків нарівні сім'ї, суспільства, громадянською позицією.

Гідність є результатом виховання сім'ї і школи і включає правовий аспект (Я-людина), корпоративний (Я – учень), сімейний (Я – нащадок і продовження славного роду), гуманістичний (Я – гуманіст), національний, етнічний (Я – українець), суспільний (Я – творець себе і держави), планетарний (Я – представник людства).

Наступною цінністю є *відповідальність*. Суть відповідальності полягає не лише в завданні, яке людина має виконати, не у вчинку, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед у тих діях, які вона могла б здійснити.

Відповідальність є усвідомленою свободою конкретної особистості у прийнятті моральних рішень, виборі цілей та адекватних засобів їх досягнення. Відповідальність ні в якому випадку не суперечить особистій свободі, вона є логічним її виявом, детермінантою діяльності та поведінки, що визначає життєдіяльність та поведінку особистості, її життя у соціуму.

Вивчаючи проблеми виховання відповідальності як цінності, К. Абульханова-Славська виділяє два основних критерії прийняття відповідальності. По-перше, як узгодженість необхідності з бажаннями та потребами особистості, тобто виявлення ініціативи як виходу за межі необхідного. По-друге, як здійснення необхідності своїми силами, самостійно і відповідно до вимог, висунутих самому до себе (Абульханова-Славская, К., 1985).

Проблеми виховання відповідальності ґрунтовно досліджено К. Муздыбаєвим, який у монографії «Психологія відповідальності» вирізняє п'ять напрямів розвитку відповідальності: 1) від колективної до індивідуальної; 2) від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); 3) від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, але й за майбутнє); 4) зміна у часі самого суб'єкта відповідальності; 5) зміна інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає головним регулятором відповідальної поведінки (Муздыбаев, К., 1983).

На засадах проаналізованих та узагальнених теоретичних праць широкого загалу вчених різних наукових галузей, М. Савчи-

ним було виділено чотири основні сфери прояву відповідальної поведінки особистості:

- 1) у системі «Я-інші»;
- 2) життєвиявлення та самоствердження «Я» (праця, пізнання, матеріальне життя);
- 3) інші особи і групи (діти, родичі, сім'я інші);
- 4) функціонування, становлення і саморозвиток «Я»(Савчин, М., 1997).

Відповідальність відображає не лише ставлення до інших, а й до себе і характеризує самовідповідальність. Зв'язок та взаємозалежність відповідальності та самовідповідальності розкривається у працях І. Беха, А. Макаренка, В. Сухомлинського.

Педагог-гуманіст В. Сухомлинський розглядав відповідальність у контексті «підклювання людини про людину» (Сухомлинський, В., 1977, с. 412), як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх. З цього приводу він писав, що це є серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов'язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов'язку перед Вітчизною, перед пам'яттю і моральними цінностями народу, перед іншою людиною – її долею, radoщами, щастям, життям, народженням і смертю. Обов'язок – це моральна основа, моральна серцевина, від якої залежить те, чого ми чекаємо від вихованця, його готовність і вміння робити добро людям.

«Гуманістична етика виходить з того, що кожна людина несе відповідальність за свої вчинки. Ідеальні відносини між людьми ґрунтуються на взаємному визнанні того, що кожна людина – творець свого власного життя. Кожний цінить суб'єктивний світ іншого і свій. Такі емоції, як біль, конфлікт, провина та інші становлять внутрішній досвід людини і тому так само мають сприйматися доброзичливо. Кожна людина живе лише зараз «тут – і – тепер», і саме вона суттєва для буття»(Білозерська, С., 2004, с. 42).

За В. Тернопільською, у вихованні відповідальності слід зважати на структурні компоненти цієї якості. Зокрема, когнітивний компонент передбачає розуміння особистістю самого предмету відповідальності, розширення і поглиблення знань про норми і правила відповідальної поведінки, зобов'язання на рівні соціуму

груп, а також індивідуальної необхідності. Також когнітивний компонент містить спеціальні знання про шляхи реалізації відповідальності взагалі та про способи спілкування і взаємодії з іншими людьми.

Тоді як практичний компонент у структурі відповідальності репрезентує свідомо регульовану поведінку на основі особистісно значущих норм, правил, дисципліни, вміння організувати свою діяльність, працювати. Він також визначає уміння брати відповідальність на себе: виявляти ініціативу та творчість, приймати обґрунтовані адекватні рішення у складних ситуаціях, відповідати за результати власної діяльності, доводити розпочату справу до логічного завершення і досягати при цьому високої результативності та якості роботи.

Відтак, цілком справедливо В. Тернопільська визначає відповідальність як «усвідомлення того, що ви завжди перебуваєте у стані готовності нести відповідальність перед собою за те, як ви сприймаєте життєві ситуації, що думаєте і відчуваєте, як реагуєте на обставини і на наслідки своїх дій»(Тернопільська, В., 2008, с. 93–94).

Виховання національно-культурної ідентичності, що опирається на моральні цінності сприятиме формуванню національного духу у підростаючого покоління, упровадженню націокультурної парадигми виховання і освіти, доланню національного нігілізму, зміцненню позиції української мови в Україні, формуванню шанобливого ставлення до національних символів, формуванню національної свідомості і самосвідомості.

Метою формування національно-культурної ідентичності є становлення громадянина-патріота України, який усвідомлює свою приналежність до українського народу, причетність до долі країни, її ролі у світовому співтоваристві, а також є носієм української культури, мови, береже історичну пам'ять, цінує культуру, традиції, готовий боронити, розбудовувати Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, державу.

Водночас, формування національно-культурної ідентичності передбачає становлення таких важливих якостей як ціннісне ставлення до Батьківщини і її культури, справедливість, національну гідність, повагу і любов до своїх батьків, родини.

4. СТАН СФОРМОВАНOSTI У ПІДЛІТКІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Виявлення рівнів сформованості у підлітків національно-культурної ідентичності

Актуальність формування національно-культурної ідентичності обумовлена необхідністю осягнення й засвоєння національно-культурних цінностей українського народу, історичної пам'яті, збереження національної аутентичності та традицій. Водночас, формування національно-культурної ідентичності має здійснюватися на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на теренах України і спрямовуватися на згуртування української нації, створення сприятливих умов для їх розвитку. Важлива роль у цьому плані відводиться позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти, що володіє значним виховним потенціалом.

Аналіз сучасного стану формування національно-культурної ідентичності підлітків засвідчив, що на сьогодні ця проблема є надзвичайно важливою.

На констатувальному етапі експерименту ставились завдання:

- визначити критерії і показники рівнів сформованості національно-культурної ідентичності молодших підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах;
- з'ясувати ступінь розуміння молодшими підлітками понять «національно-культурна ідентичність», ставлення до української мови, культури, моральних цінностей і усвідомлення їх та своєї ролі у житті нації;
- основні труднощі і проблеми у сформованості національно-культурної ідентичності молодших підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах;
- виявити рівні сформованості національно-культурної ідентичності молодших підлітків.

Експериментальне дослідження здійснювалося в чотири етапи та включало:

- розробку програми констатувального етапу експерименту;
- безпосереднє проведення констатувальних зрізів за діагностувальними методиками;

- узагальнення результатів констатувального експерименту;
- виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків.

Педагогічна діагностика констатувального експерименту опиралася на критерії, які визначені нами, зважаючи на структуру поняття «національно-культурна ідентичність».

Когнітивний критерій визначає усвідомлення ролі України і українців у світі, національну гордість і ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної мови, розуміння особистістю своєї приналежності до українського народу, причетність до долі України та української національної культури, повага до державних атрибутів та традицій українського народу, знання моральних цінностей українського народу (свобода, любов, гідність, справедливість і відповідальність), свого родоводу, визнання ролі батьків у своєму житті, віра у майбутнє України;

Емоційно-ціннісний критерій включає прояви любові до родини, рідного краю, Батьківщини, інтересу до історії і культурно-духовної спадщини українського народу, його традицій, звичаїв і моралі, повага до людей, які проживають і працюють в Україні, ідентифікація себе з українським народом та робота над собою, бажання прилучитися до моральних цінностей українського народу (свобода, любов, справедливість, відповідальність, гідність), а також відображає основні мотиви патріотизму у молодших підлітків (гуманістичні, егоїстичні, конформістські), які впливають на вибір стратегії поведінки, її саморегуляції поведінки, усвідомлення себе громадянином і патріотом України.;

Діяльнісний критерій визначає поведінку індивіда та дієву любов до рідного краю, використання української мови, повагу та толерантне ставлення до звичаїв, культури, традицій різних народів, що населяють Україну та визнання їх заслуги у розбудові України, прояви готовності відстоювати інтереси України і протистояти антиукраїнській ідеології, зневажливому ставленню до національної української культури, сепаратистським настроям, активна участь у суспільно громадській і добродійній діяльності, відстоювання своїх прав, активна громадянська позиція.

Для розв'язання завдань констатувального експерименту був використаний комплекс діагностувальних методів, таких як:

анкетування, опитування, бесіди, інтерв'ю, незалежні характеристики, незакінченого речення, інтелектуальної гри, мозкового штурму, дискусії, обговорення, аналіз проблемних ситуацій, творчих завдань, творів-роздумів, проектів, вправ, роботи з картками, роботи у групах, педагогічного спостереження, тестування, вивчення документів і матеріалів навчально-виховної роботи класних керівників, що забезпечило б достовірність і об'єктивність показників.

Експериментальною базою дослідження стали: Золотоніська спеціалізована школа № 1 Золотоніської міської ради Черкаської обл.; Золотоніська загальноосвітня школа № 5 Золотоніської міської ради Черкаської обл.; Червонослобідська загальноосвітня школа I–III ступенів № 1 Черкаської районної ради Черкаської обл.; Уманська загальноосвітня школа I–III ступенів № 4 Уманської міської ради Черкаської обл.; Дмитрушківська загальноосвітня школа I–III ступенів Уманської районної ради Черкаської обл.; Колодистенська загальноосвітня школа I–III ступенів Уманської районної ради Черкаської обл.; Звенигородська загальноосвітня школа I–III ступенів № 2 Звенигородської районної ради Черкаської обл.; Вільховецький навчально-виховний комплекс «ДНЗ – ЗОШ I–III ступенів» Звенигородської районної ради Черкаської обл.; Погребська загальноосвітня школа I–III ступенів Драбівської районної ради Черкаської обл.;

Нехайківський навчально-виховний комплекс «ДНЗ – ЗОШ I–III ступенів» Драбівської районної ради Черкаської обл.; Кривоколінський навчально-виховний комплекс «ДНЗ – ЗОШ I–III ступенів» Тальнівської районної ради Черкаської обл.; Сунківська загальноосвітня школа I–III ступенів Смілянської районної ради Черкаської обл.; Балаклеївська спеціалізована школа I–III ступенів № 1 ім. Є. Гуглі Смілянської районної ради Черкаської обл.; Чигиринський навчально – виховний комплекс «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів № 3» Чигиринської районної ради; Навчально-виховний комплекс «Домінанта» (дошкільний навчальний заклад-спеціалізована школа I ступенів – суспільно-гуманітарна гімназія-спеціалізована школа № 204 з поглибленим вивченням фізичної культури) Дніпровського району м. Києва; Кам'янецька Загальноосвітня I–III ступенів

Торговицького НВО Новоархангельської районної ради Кіровоградської обл.;

Арцизький НВК «Загальноосвітня школа I-III ступенів №4-ліцей» Арцизької районної ради, Одеської обл.; Сватівська загально-освітня школа I-III ступенів №6 Сватівської районної ради Луганської обл.; Білопільська спеціалізована школа I-III ступенів №1 Білопільської районної ради Сумської обл.; Комунальний заклад «Запорізька спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів «Січковий колегіум» Запорізької обласної ради; Запорізька загальноосвітня школа I-III ступенів №12 Запорізької міської ради, Запорізької обл.; Енергодарська багатопрофільна гімназія «Гармонія» м. Енергодар, Запорізької обл.; Запорізька загальноосвітня школа I-III ступенів №49 Запорізької міської ради, Запорізької обл.; Запорізька загальноосвітня школа I-III ступенів №38 Запорізької міської ради, Запорізької обл.; Купянська гімназія №1 Купянської міської ради Харківської обл. – директор С.В. Чуб.

Проведене пілотажне опитування педагогів експериментальних закладів, дає підстави стверджувати у зацікавленості більшості педагогів і вихователів щодо впровадження системи роботи з формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку, що можна пояснити як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами розвитку теорії і практики сучасного виховання, а також реаліями життя (агресією РФ на сході України, анексією Криму, сепаратистськими настроями, непослідовною політикою уряду, різними маніпуляціями та суперечками довкола статусу української мови) та нагальними задачами педагогічної практики, щодонеобхідності пошуку теоретичного і організаційного рішення, зумовленого актуальністю програми національно-культурної ідентичності. Це змушує освітян переглянути освітні і виховні цілі, звернутися до проблем формування національно-культурної ідентичності, які є адекватними сучасним запитам і вимогам суспільства.

Національно-культурна ідентичність формується у процесі безпосередньої участі школярів у навчально-виховних заходах, що здійснюються не лише на уроках, а й у позакласній діяльності.

Позакласні виховні заходи такого спрямування мають опиратися на знання, здобуті на уроках, які мають поглиблюватись і поширюватись, будуватися за певною системою, враховувати принципи

послідовності, наступності, вікові та індивідуальні особливості школярів 5-9-х класів, їх інтереси та ціннісні орієнтації.

Позакласна діяльність, спрямована на формування національно-культурної ідентичності у підлітків має сприяти формуванню стійких переконань, розвивати їхню ініціативу, дисциплінувати їх, впливати на розвиток почуттів, моральних якостей, ідеалів.

У позакласній діяльності підлітки вчаться вирішувати практичні завдання, розв'язувати життєві проблеми.

Актуальність проблеми формування національно-культурної ідентичності у школярів вчителі пояснюють як глобалізаційними процесами (стирання границь, асиміляція, зникнення мов і етносів, масова культура) та кризовими явищами суспільного життя (агресія РФ проти України, сепаратизм, меншовартісність), тиском іноземної культури, засиллям низькопробної теле – і радіопродукції і художньої літератури. На їхню думку, ці чинники слід враховувати в організації виховної роботи з тим аби допомогти підліткам в їх особистому і моральному становленні, що зрештою б визначило їхнє ставлення до себе як представника роду, народу, країни.

Розуміння підлітками національно-культурної ідентичності з'ясовувалося за допомогою пілотажної бесіди (що таке «самопізнання»: «розуміння самого себе, своїх інтересів та якостей» (15,1 %), «вивчення власного «Я» через самосприйняття та сприйняття іншими» (9,4 %), «усвідомлення своїх прагнень і інтересів» (8,6 %), «праця над собою з тим, щоб знати, яким ти є насправді і на що ти здатен» (7,8 %), «необхідне, щоб змінити себе на краще» (6,4 %), «шлях людини до порозуміння з самим собою, якщо людина знайде себе, то знайде і гармонію зі світом» (5,2 %), «самостійне осягнення світу і себе в ньому» (4,7 %), «це те, що людина може зробити задля себе і свого майбутнього» (2,8 %), «найкраща можливість керувати собою» (2,4 %). Частина дітей (5,8 %) правильно підкреслила зв'язок самопізнання і самооцінки. Не змогли розкрити поняття «самопізнання», але ототожнювали його з власним благополуччям (10,4 %), відповідальністю (6,0 %), інтелектуальними здібностями (4,4 %), себелюбством (2,6 %), особистими переживаннями (1,2 %), самоїдством (0,3 %), самовідторгненням (0,2 %). Не визначились (0,2 %), не відповіли 6,5 %.

Анкетування показало як діти розуміють поняття «національно-культурна ідентичність»: 35,4 % визначають національно-культурну ідентичність через любов до Батьківщини; 10,6 % – відданість Батьківщині; 9,3 % – любов до держави; 7,9 % – розуміють його як захист Батьківщини; 6,6 % – через пожертву власного життя заради Батьківщини; 5,3 % – любов до рідної землі; 4,1 % (11) – ціннісне ставлення до Батьківщини; 3,8 % – боротьбу за честь країни; 3,4 % – піклування за Батьківщину; 3,1 % – шанобливе ставлення до Батьківщини; 1,1 % (3) – інтерес до народних звичаїв, обрядів; 1,1 % – відповідальність перед державою; 1,1 % – вірність народу України; 0,4 % – як працю на благо України; 0,4 % – лояльне ставлення до держави; 0,4 % – гордість за країну; 0,4 % – віру людей у мудрість держави. Не визначились з відповіддю 4,5 % та не відповіли 1,1 %. Всього було опитано 266 учнів 7–9-х класів, що становить 100 %. Таким чином більшість дітей підліткового віку вірно розуміє і розкриває поняття національно-культурної ідентичності.

Опитування школярів показало, що переважна кількість дітей 72,5% вважають себе етнічними українцями, 15,8% дітей відносять себе одразу до двох, а то трьох етносів чи народностей, до інших етносів відносять себе – 7,6%, не співвідносять себе з жодним етносом чи народом – 2,5%, а також не визначилися – 1,6% дітей молодшого шкільного віку.

Отримані нами дані підтверджують статистичні дані Центру Разумкова за 2017 рік в рамках проекту «Формування спільної ідентичності громадян в нових умовах: особливості, перспективи, виклики», який був реалізований за підтримки MATRA МЗС Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера, свідчать, що «найчастіше відчувають свою належність одразу до двох або кількох національностей жителі Донбасу (27%), Південного (24%) та Східного (19%) регіонів (на Заході та в Центрі – лише по 6%). Так само як частіше жителі цих регіонів не відчувають себе належними до жодної національності (відповідно 20%, 10%, 2% і 1%) (Основні засади, 2017, с.6).

Опитування дітей показало, що вони добре розуміють значення української мови у їхньому житті. На думку дітей, кожен громадянин України повинен володіти українською мовою (89,6%),

а також знати іншу, якщо вона є рідною (23,5%), вивчати ті мови, які подобаються або щоб спілкуватися з друзями з інших країн (18,9%). Якщо у школі діти на уроках переважно спілкуються українською мовою (88,9%), то на перервах та поза уроками українською мовою послуговується (56,6%), удома (45,9%). Діти пояснюють це тим, що так привчилися дома (34,6%), так спілкуються всі (45,6%), телебачення також переважно є російськомовним (17,5%), хороша музика також іншомовна (15,7%). Найбільшою проблемою власного спілкування діти називають суржик (19,9%), який побутує і дома, і в школі та створює їм додаткові проблеми. На думку дітей (9,7%), щоб подолати мовні проблеми, їм перш за все потрібно позбутися суржика.

Проведена бесіда з учнями 5-6-х класів на тему «Український вибір», показала, що дітей молодшого підліткового віку хвилюють проблеми національно-культурної ідентичності. Розмірковуючи над тим, що має робити український народ, щоб не зникнути і не стати частиною іншого народу діти відповіли, що перш за все має боронити країну від агресії (39,3%), захищати кордони і власну незалежність (23,8%), укріплювати Українську державу (10,7%), захищати національні інтереси (10,2%), формувати правові інститути, які б захищали громадян (9,8%). Попри зважені і ґрунтовні відповіді, багато дітей помилково вказали «створити державу» (2,9%), «шукати миру за будь-яку ціну» (2,7%), а також не бачать сенсу в існуванні України як держави (0,1%) та не визначились з відповіддю (0,5%), що потребує уваги педагога.

У міні-творі «Портрет українців» учні 5-6-х класів намагалися об'єктивно охарактеризувати українців. Узагальнені дані представлено у таблиці.

Таблиця 4.1

Характеристика якостей українців учнями 5-6 класів

№	Позитивні якості	У %	Негативні якості	У %
1	доброта	20,0	хитрість	29,0
2	інтелект	18,7	невміння обирати політиків	16,7
3	винахідливість	11,9	песимізм	11,2

№	Позитивні якості	У %	Негативні якості	У %
4	дотепність	10,2	пошуки щастя в інших країнах, небажання розбудовувати Україну	10,2
5	працьовитість	9,5	байдужість	9,5
6	обдарованість та талановитість	7,8	заздрість	7,2
7	свободолюбність	5,6	залежність	6,5
8	здатність виживати в складних умовах	5,6	меншовартісність	5,2
9	вірність національній культурі, мові, традиціям	4,8	приниження власної гідності	4,5
10	гостинність	3,5		
11	толерантність	2,4		

Нас також цікавило, що на думку дітей підліткового віку може об'єднати і згуртувати всіх українців. Найбільш типовими відповідями на запитання анкети є наступні: спільне прагнення бачити Україну сильною європейською державою (45,9%), захист України від спільного ворога (41,7%), використання української мови у всіх сферах життя (38,6%), подолання бідності (35,7%), рівні закони і можливості для всіх (29,6%), плекання української культури і традицій (24,8%), перетворення України на сучасну країну з високими технологіями (21,4%), створення в Україні величезних парків (19,2%), будівництво заводів з переробки сміття та очищення від нього довкілля (18,6%), розвиток космічних проєктів (%), мирне співжиття усіх народів, що населяють Україну (12,8%).

На думку дітей негативно позначаються на іміджі України політичні і корупційні скандали (22,2%), небажання політиків працювати на благо України (15,6%), пріоритет матеріальних цінностей, наживи та небажання відстоювати національні інтереси (8,2%); ігнорування відомими людьми української мови (7,5%), небажання бойкотувати Росію, зокрема ЧМ-2018 (6,4%), підтримка «руського миру» українськими зірками, які прагнуть будь-що виступати у Росії, навіть попри засудження їхніх дій в Україні (6,4%), занепад економіки, закриття заводів і фабрик (5,7%), високий рівень безробіття (5,7%), несправедливість і правова

незахищеність громадян (4,7%), тотальне знищення природи та вирубка лісів (4,2%), високий рівень злочинності (3,4%), падіння життєвого рівня українців (3,4%), неможливість себе реалізувати в Україні (2,5%), погано оснащена армія (1,0%), недовіра до влади (0,8%), високий рівень смертності (0,8%), нерозвиненість інфраструктури в Україні (відсутність доріг, сучасного громадського транспорту) (0,5%); відсутність покарань за злочини проти Майдану (0,5%), високий рівень еміграції українців (0,5%).

Натомість, діти би хотіли пишатися Україною (23,5%), відчувати престиж України у світі (15,5%), бачити реальні покращання у житті їхніх родин (12,2%), реалізовувати нові можливості (11,2%), бути упевненими у мирі, власному майбутньому (10,9%), спостерігати позитивні перетворення у всіх сферах життя (10,4%), мати можливість порівнювати Україну з іншими країнами (6,9%), пишатися успіхами українських вчених, інженерів, митців, хліборобів тощо (3,2%), перетворити Україну на сучасну технологічно розвинену країну з розумними містами, високим рівнем роботизації (2,6%), екологічно чисту країну (1,8%), з найкращими у світі школами (1,8%).

До сфери українських національних інтересів молодші підлітки відносять: боротьбу з корупцією (45,6%); формування правової держави, здатної відстоювати верховенство права (41,9%); згуртованість усіх громадян проти іноземної агресії і різного роду викликів (39,8%); розвиток сучасних технологій, які би поставили Україну в один ряд з розвиненими країнами світу (34,6%); пошук шляхів до енергонезалежності України, реформування основних сфер, що забезпечують рівень і якість життя українців (26,5%); створення комфортних умов та привабливих перспектив для молоді, спрямованих на самореалізацію і особистісне зростання (9,4%); відмова від усього, що гальмує розвиток України і створює проблеми на шляху до європейської інтеграції (8,7%); розвиток традиційної і сучасної української культури з активним залученням дітей до цього процесу (4,5%).

Результати гри «Асоціації» та проведеного анкетування щодо усвідомлення старших підлітків належності до українського народу подано в таблиці.

Таблиця 4.2

Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?

№ з/п	Уявлення учнів	У %
1.	Представником своєї національності	51,5
2.	Громадянином України	38,6
3.	Жителем свого міста	6,7
4.	Громадянином світу	2,2
5.	На визначилися	1,0
6.	Всього	100

(За результатами гри «Асоціації»)

Таблиця 4.3

До якої національності Ви себе відносите?

№ з/п	національна приналежність	У %
1.	До української	76,9
2.	До російської	5,9
3.	Відношу себе до іншої національності	5,8
4.	Громадянином світу	2,5
	Не відношу себе до якої-небудь певної національності	3,4
	Вважаю, що національність людини не має значення	4,9
5.	На визначилися	0,6
6.	Всього	100

Метод незакінчених речень допоміг учням 7–9-х класів проявити своє розуміння особливостей мешканців прикордоння: «Мешканець прикордоння – це...». Лише 8,1% опитаних зазначили, що мешканці прикордоння – це носії власної культури; 32,3% відповіли, що нічим не відрізняється від мешканців сусідніх областей, держав; 48,2% вважають, що нічим не відрізняється від мешканців інших областей; 10,3%, що ці мешканці є носіями двох культур, не визначилося 1,1% респондентів.

Аналіз відповідей старших підлітків обумовив необхідність посилення уваги до формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя та спланувати у рамках виховного процесу заходи, спрямовані на усвідомлення учнями сутності національно-культурної ідентичності.

Результати констатувального етапу експерименту, одержані на основі зіставлення знань, мотивів та реальної поведінки з визначеними нами критеріями і показниками, засвідчили різні рівні сформованості національно-культурної ідентичності підлітків.

Підлітки з **високим рівнем** (8,6% – учні 5-6-х кл., 8,9% – учні – 7-9-х кл.) сформованості національно-культурної ідентичності мають добрі знання про історію і національну культуру України, сучасні політичні і державні процеси, уміють їх аналізувати та оцінювати їхню роль у житті країни та окремої людини. Мають уявлення про народні звичаї, традиції та обряди, люблять українську мову, шанують символи України. У своїй поведінці орієнтуються на цінності любові, свободи, справедливості, гідності і відповідальності. Діти цієї групи усвідомлюють свою приналежність до українського народу, мають добре розвинені почуття національної гордості, любові до Батьківщини. Діти цієї групи добре знають свої права і обов'язки і вміють їх відстоювати. Школярі беруть активну участь у житті класу, школи, у прийнятті моральних рішень та виконанні доручень.

Для підлітків із **середнім рівнем** (37,8%-учні 5-6-х кл., 49,1% – учні – 7-9-х кл.) сформованості національно-культурної ідентичності характерним є добрий розвиток моральних якостей, почуття справедливості, гідності, любові, свободи щодо себе та вибіркове ставлення до інших. Національно-культурна ідентичність визначається ставленням оточуючих, впливом власної самооцінки і самосприйняття і коливається у межах від хизування, зверхності до почуття невдоволення своєю етнічною приналежністю. Такі діти потребують спонуки і заохочення у постійному послуговуванні українською мовою, вивченні української історії, народних традицій, звичаїв та обрядів. Слід відмітити ситуативні та конформістські мотиви, які переважають у поведінці дітей, висловлювання часом діаметрально протилежних суджень. Також учні цієї групи виявляють відповідальність, якщо є контроль з боку дорослих, не завжди дотримують слова, не готові протистояти приниженню власної чи національної гідності.

Підлітки з **низьким рівнем** (53,6%-учні 5-6-х кл., 42,1% – учні – 7-9-х кл.) мають обмежені або не завжди вірні знання про історію України, її національну культуру, моральні цінності. Послу-

говуються українською мовою лише у школі, свідомо ігноруючи її у побуті та у спілкуванні з однолітками. У майбутньому не виявляють інтересу до життя в Україні, байдужі до подій, що відбуваються в Україні. Розмитість і несформованість національно-культурної ідентичності є причиною національної меншовартісності та захоплення іншими культурами, прагнення ідентифікувати себе з ними. Діти цієї групи легко підпадають під вплив ворожих ЗМІ, що спричинює послаблення, а то й зміну національно-культурної ідентифікації, спотвореного розуміння моральних цінностей. Слабкий інтерес до національної культури, нерозвинені навички самокерівництва, високий рівень звинувачень інших та життєва пасивність визначають схильність приписувати відповідальність за власні невдачі іншим, без намагання щось змінити у собі, а також характеризують високу конфліктність у стосунках з дітьми інших національностей. Моральні рішення приймають спонтанно або за підказкою інших. Не здатні самостійно вирішувати власні проблеми. Виявляють байдужість або пасивність у житті класу і школи.

Таким чином, проведений констатувальний експеримент показав недостатню глибину знань підлітків, недостатнє усвідомлення моральних цінностей у житті, невідповідність між знаннями, мотивами та поведінкою, зацікавленість педагогів у формуванні національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку.

4.2. Готовність батьків до формування у підлітків національно-культурної ідентичності

Суттєвих результатів у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків школа може досягти лише за умови залучення до цього процесу сім'ї як суб'єкта виховання. У цьому контексті особливого значення набуває готовність батьків цілеспрямовано і свідомо здійснювати діяльність, спрямовану на формування національно-культурної ідентичності через донесення до своїх дітей історичної правди, національних ідеалів, виховання національної гідності, патріотизму, формування національної самосвідомості.

Такі психологи, як Б. Ананьєв, Г. Костюк, С. Рубінштейн вважають сутністю готовності як явища наявність певних здібностей.

У розумінні К. Платонова це є набуття окремих якостей особистості, а В. Крутецького – як їх своєрідний синтез. Важливими супутніми характеристиками, які розкривають сутність готовності, на думку В. Крутецького, є: активне позитивне ставлення до діяльності, схильність займатися нею з пристрасним захопленням; стійкі інтелектуальні почуття; наявність знань, навичок і вмінь, адекватних вимогам цієї діяльності, індивідуальні психологічні особливості (Крутецкий, В., 1972, с. 62).

Визначальною ж функцією готовності вважають забезпечення швидкої адаптації людини до будь-якої діяльності (М. Дяченко, Л. Кандибович).

У структуру готовності суб'єкта діяльності входять такі її сфери, як внутрішньо психологічна (образ структури конкретної дії і постійної спрямованості свідомості на її виконання), науково-теоретична (певний, достатній для успішної реалізації діяльності обсяг знань) і практична (наявність відповідних умінь і навичок). За ознакою часових обмежень для поставлених людиною планів і завдань можна виділити ситуативну (тимчасову) і стійку (тривалу) готовність до певної діяльності.

Готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності має змістовно спиратися на сутнісні характеристики цього особистісного утворення у підлітка, які виявляються у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, свідомому прийнятті його моральних цінностей і характеризуються ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, виявляються у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватися правами та свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України.

Таким чином, готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків може бути визначена як психолого-педагогічний феномен, що передбачає певний ступінь їх здатності здійснювати виховну діяльність, що створює умови для формування у підлітків самовизначення щодо їхньої належності до українського народу, нації, опираючись на родину, національний світогляд, українську мову, культуру, зв'язок з історичним минулим.

Дослідження готовності батьків до формування національно-культурної приналежності підлітків проводилося у НВК «Домінанта» м. Києва, закладах середньої освіти Черкаської, Кіровоградської, Луганської, Сумської областей та м. Запоріжжя. Опитування було охоплено 168 батьків.

Для визначення готовності батьків до формування у підлітків національно-культурної ідентичності були розроблені критерії і показники, а саме:

Формування національно-культурної ідентичності є важливим завданням для педагогів і батьків. Від узгодженості їхніх дій і зацікавленості залежить результат виховання та позитивні зміни. Таке виховання має опиратися у першу чергу на підтримку суспільства, зокрема, на діяльність різних державних інституцій, Конституції і основних законів, суспільних пріоритетів, інформативного оточення; здійснюватися з опорою на національну культуру, національні цінності, передовий педагогічний досвід.

Ми виходили з того, що готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків може бути визначена як психолого-педагогічний феномен, що передбачає певний ступінь їх здатності здійснювати виховну діяльність, що створює умови для формування у підлітків самовизначення щодо їхньої приналежності до українського народу, нації, опираючись на родину, національний світогляд, українську мову, культуру, зв'язок з історичним минулим.

Увага зверталася на усвідомлення батьками своєї причетності до формування у підлітків національно-культурної ідентичності; наявність у них сукупності знань щодо сутності національно-культурної ідентичності особистості; форм і методів її формування в умовах сімейного виховання; взаємодію зі школою у цьому питанні.

Ранжування батьками причин недостатньої сформованості національно-культурної ідентичності дітей у сім'ї засвідчило досить поверхове розуміння ними сутності цього соціально-психологічного явища і факторів, які впливають на позитивні результати процесу його формування (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Причини недостатньої сформованості національно-культурної ідентичності дітей у сім'ї

Місце	Причина	Кількість відповідей у %
1	Неповні, застарілі знання з історії України, свого краю, свого роду і сім'ї	52,4
2	Недосконалу володіння українською мовою, що виявляється в обмеженому словниковому запасі, превалюванні суржику, використанні російської мови вдома	26,6
3	Втрата зв'язку з природним оточенням	9,8
4	Втрата знань про традиції і звичаї народу, національне мистецтво, національну їжу	6,7
5	Незнання модерної української культури	4,5

Таке звуження кола знань про різні сторони життя української нації і необхідності його формування батьки пояснюють високими темпами життя, відокремленістю та автономністю від старших членів сім'ї, браком часу, зорієнтованістю на інші цінності та нові життєві реалії.

Думка батьків щодо суб'єктів здійснення вихованих виховних впливів на дітей представлена у таблиці.

Таблиця 4.5

Суб'єкти вихованих впливів на дітей в процесі формування національно-культурної ідентичності

№ з/п	Суб'єкти формування національно-культурної ідентичності	Кількість відповідей у %
1.	Вчителів і вихователів: формування національно-культурної ідентичності дітей має здійснюватися в школі вчителями і вихователями	65,2
2.	Батьки: тільки батьки відповідальні за формування у дітей національно-культурної ідентичності	18,1
3.	Батьки і вчителів: батьки, інші члени родини та вчителі мають консолідувати свої зусилля	7,8

№ з/п	Суб'єкти формування національно-культурної ідентичності	Кількість відповідей у %
4.	Суспільство: спеціальну роботу з формування національно-культурної ідентичності дітей здійснювати не потрібно, оскільки суспільство постійно знаходиться у соціально-політичних та економічних кризах і є більш важливі завдання	4,4
5.	Формувати національно-культурну ідентичність дітей не має сенсу, оскільки майбутнього у цій країні для дітей немає	2,8
6.	Не визначилися з думкою	1,7

Батьки визнають певні позитивні зрушення у виховній роботі з формування національно-культурної ідентичності навчальних закладів, де навчаються їхні діти, однак вони б не хотіли, щоб таке виховання було формальним чи поверховим (34,9%), з підміною глибинних смислів і цінностей українського народу шароварщиною, зовнішньою атрибутикою (25,6%), щоб його зміст не складався з вирваних із культурного й історичного контексту окремих обрядів і традицій (10,9%), щоб не був відірваним від реального життя (9,3%). Деякі з них вважають зміст навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи перенасиченими вимагають певного коригування та вірно розставлених виховних акцентів (8,1%). Крім того, необхідно, щоб у школах практикувалося занурення в українську культуру, оскільки це найважливіша умова інтеріоризації національних, культурних цінностей, вироблення позитивного ставлення до них (6,7%) та бажання осягати українську культуру протягом життя (4,5%).

Вивчення засобів виховного впливу на дітей (всього було одержано 535 висловлювань) показало результати, подані у табл.

Таблиця. 4.6

Застосування батьками методів формування національно-культурної ідентичності підлітків

№ з/п	Засоби, методи та прийоми	Кількість відповідей у %
1.	Роз'яснення, пояснення, переконання	34,0
2.	Привчання, вправління	23,3

№ з/п	Засоби, методи та прийоми	Кількість відповідей у %
3.	Особистий приклад	25,4
4.	Залучення до різноманітної діяльності	8,3
5.	Стимулювання	6,9
6.	Мотивування	5,4
7.	Аналіз поведінки	3,2
8.	Моральна допомога, розрада	2,0
9.	Ігри	1,5

Слід зазначити, що більшість батьків не використовує все методичне розмаїття педагогічних впливів: один засіб вказали 37,6% батьків, два – 36,9%, три – 19,5%, чотири – 3,0%, п'ять і більше – 3,0%.

На думку батьків, формуванню національно-культурної ідентичності у дітей заважає конфлікт цінностей і пріоритетів в українському політикумі (29,1%), певні зрушення у свідомості громадян України на тлі переважаючого російськомовного контенту ЗМІ та телебачення (10,6%), домінування російської мови у побуті у великих містах (10,6%), відсутність політичної волі просування для вирішенні зазначеної проблеми (5,4%), неоднозначне ставлення батьків до цього питання (4,9%), брак знань правдивої історії України (4,9%), втрата зв'язку між поколіннями і родом (4,5%), зорієнтованість на універсальні цінності чи цінності інших країн (3,7%). Хоча 15,8% батьків налаштовано оптимістично і не бачать жодних завад. Не визначилось 10,5% респондентів.

Незважаючи на загальну тенденцію відмежування батьків від школи у плані виховної роботи, значна їх частина не відмовляється, якщо педагоги їм пропонують яскравий, інноваційний та інформативно насичений зміст зрозумілої систематичної спільної роботи, спрямованої на національне виховання підлітків взагалі, й формування національно-культурної ідентичності зокрема. Відмова батьків від взаємодії зі школою мотивується тим, що зміст виховної роботи школи з дітьми застарілий, формальний, не цікавий. Батьки воліють урізноманітнення виховних форм і методів, широкого застосування можливостей інтерактивного спілкування та використання соцмереж з метою отримання інформації щодо різноманітних аспектів розвитку особистості дітей, у тому чис-

лі й про індивідуальні шляхи їх розвою як українців і патріотів. Найперспективнішими вони вважають інтерактивні форми взаємодії, коли надання консультацій, бажаної інформації, посилань, переліку літератури, посилань на цікаві сайти здійснюються за допомогою розмов у Skype, листування через Viber, Facebook.

Відповідно до встановлених критеріїв готовності батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків (усвідомлення батьками своєї причетності до формування у підлітків національно-культурної ідентичності; наявність у батьків сукупності знань щодо сутності національно-культурної ідентичності особистості; знання батьками форм і методів формування національно-культурної ідентичності у підлітків в умовах сімейного виховання; взаємодія батьків зі школою у питанні формування національно-культурної ідентичності підлітків) принагідно було визначено чотири групи батьків.

Слід зазначити, що серед опитуваних існують батьки, які скептично або негативно ставляться до незалежності української держави (17,5%), тому вони не були зараховані до цих груп. Питання державницького будівництва, зміцнення України як частини Європейського простору, національно-культурної ідентичності викликають у них активні заперечення або мовчазний протест, бо вони певною мірою є прибічниками «руського мира». Ці батьки відмовляються брати участь у письмових опитуваннях, водночас активно усно висловлюють свої позиції і переконання, аргументуючи їх відомими з російських пропагандистських телеканалів сентенціями. Співпраця з вчителями з метою формування у підлітків національно-культурної ідентичності не обговорюється.

Співвідношення кількості батьків щодо їх ставлення до Української держави таке: негативне ставлення до процесів і змін, які відбуваються в Україні – 17,5%, позитивне ставлення – 82,5%, тобто більшість батьків налаштована на різновекторну розбудову української державності. Розглянемо характерологічні особливості цих груп батьків.

У першу групу ввійшли батьки, які готові і повністю здатні формувати у підлітків національно-культурну ідентичність. У них висока вмотивованість, усвідомлення своєї причетності і можливостей у здійсненні цієї діяльності. Крім того, вони актив-

но допомагають учителям, організовуючи різні форми позакласної та позашкільної роботи (культпоходи, екскурсії, відвідування театрів, музеїв, виставок та ін.) – 15,8%.

Другу групу склали батьки потенційно здатні формувати в підлітків національно-культурну ідентичність. Найголовнішим їх недоліком є відсутність стійкої мотивації до такої роботи, оскільки у них є сумнів, що Україна досягне успіхів як незалежна, суверенна, вільна держава; що влада спроможна захистити інтереси держави і своїх громадян, створити для людей відповідні соціально-економічні умови для життя, які можна порівняти з умовами життя в країнах європейської співдружності. Ці батьки спілкуються з педагогами переважно з питань навчання дітей, не сприяють участі дітей у різноманітних виховних заходах, спрямованих на національне становлення (13,8 %).

До третьої групи віднесені батьки, які частково здатні здійснювати таку роботу. Вони розуміють її важливість, однак не мають достатньої кількості ґрунтовної інформації з кола питань, які охоплюють даний аспект національно-громадянського виховання, не вміють працювати з дітьми, покладаються повністю на школу (27,2%).

У четвертій групі опинилися батьки, яких національне, громадянське виховання своїх дітей взагалі, і формування національно-культурної ідентичності, зокрема, не хвилює. Складне матеріальне становище, пошуки шляхів збільшення фінансів, постійного заробітку є об'єктивними умовами їх життя. Контакти зі школою обмежені, батьки не підтримують зусилля школи щодо розвитку у дітей відчуття приналежності до українського народу, не беруть участь у проведенні різноманітних заходів, спрямованих на національне виховання учнів (43,2 %).

Отримані результати дозволили виокремити педагогічні умови, дотримання яких сприяє виникненню в школі і в сім'ї потенційно позитивного середовища для формування у підлітків національно-культурної ідентичності.

Створення необхідних умов *на рівні школи* передбачає визначення мети виховання, створення навчальних і виховних програм, спеціальну підготовку батьків і вчителів, організацію педа-

гогічної і психологічної допомоги сучасній родині у формуванні національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку.

На рівні родини – це рівень національно-культурної ідентичності самих членів сім'ї, особливо батьків, ступінь їх готовності до формування національно-культурної ідентичності у дітей, стиль сімейного виховання, вибір доцільного педагогічного впливу на дитину, спосіб родинного життя, сімейні традиції, життєвий досвід, створення умов для самореалізації кожного члена родини, а також особисті духовно-моральні якості.

Отримана щодо виконання наведених вище умов інформація складає комплексне, цілісне уявлення про стан виховання цієї якості в умовах сім'ї і школи, визначає необхідні напрямки удосконалення роботи школи, оптимальні шляхи підготовки батьків до виконання ними завдань формування в підлітків національно-культурної ідентичності.

5. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ

5.1. Обґрунтування педагогічних умов формування у підлітків національно-культурної ідентичності

З метою забезпечення ефективності формування національно-культурної ідентичності нами було визначено педагогічні умови, як складової педагогічної системи, що інтегрують і посилюють виховні впливи, забезпечуючи підвищення рівня сформованості національно-культурної ідентичності школярів 5-9-х класів.

У розумінні педагогічних умов більшість дослідників сходяться у думці, що вони є характеристикою певної мети і системи виховання та відповідної організації навчально-виховної роботи (Гаряча, С., 2010; Крамаренко, Л., 2004); визначають зміст, форми і методи виховання (Селевко, Г., 1998); виступають результатом організованої педагогічної діяльності через вирішення педагогічних завдань (Гончар, Л., 2017; Яковлева, Н., 1991), а також складовою соціалізації дітей (Кравченко, Т., 2009).

Педагогічні умови, як цілеспрямована система роботи, зумовлені викликами часу та зацікавленістю й бажанням суб'єктів виховного процесу у підвищенні ефективності виховної діяльності освітніх закладів, з метою виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної та старшої школи.

Нами було визначено наступні педагогічні умови:

- створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти;
- підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків;
- використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти;
- взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків.

Визначені педагогічні умови є взаємопов'язаними і характеризують комплексний, системний підхід до формування національно-культурної ідентичності учнів 5-9-х класів.

Пошуки ефективних педагогічних умов здійснювалися завдяки моделюванню (від лат. *modulus* – зразок) – універсального методу дослідження, що дало змогу спроекувати і певним чином спрогнозувати педагогічний процес, сприяло кращому розумінню його у всій цілісності і взаємозв'язках, закономірностях через виявлення ресурсів для забезпечення його дієвості та результативності.

На переконання В. Лаппо, «моделювання може слугувати: а) засобом відображення й перетворення об'єкта, який ще не існує в реальності; б) дослідницькою метою при визначенні стратегії інноваційних перетворень; в) засобом імітації реальних процесів тощо» (Лаппо, В., 2017, с. 146).

До основних характеристик педагогічної моделі варто віднести:

- умовний образ чи прообраз реального виховного процесу (Гончаренко, С., 2010; Штофф, В., 1966);
- спрощеність форми, зразка чи ідеалу, представленого у знаково-символічній формі (Вішнікіна, Л., 2008);
- узагальненість досліджуваного явища, функцій, проявів та властивостей (Гончар, Л., 2017);
- розвиток педагогічної ідеї чи концепції у практичній діяльності (Ващик, Т., 2005; Дахин, А., 2002)
- цілісність, логічність та послідовність (Панфилов, М., 2005);
- наукова обґрунтованість (Краевский, В.& Бережная, Е., 2006);
- взаємозв'язок та підпорядкованість структурних компонентів моделі (Докучаєва, В., 2005);
- схематичність, наочність, функціональність (Грицанов, А., 1998);
- динамічність (Канішевська, Л., 2011).

Отже, у розробці структурно-функціональної моделі формування у підлітків національно-культурної ідентичності ми мали враховувати її простоту, функціональність, адекватність, інгредієнтність (узгодженість моделі з виховним середовищем навчального закладу) у позаурочній роботі освітнього закладу.

Розроблена нами структурно-функціональна модель дає уявлення про цілісність педагогічного процесу формування у підлітків національно-культурної ідентичності у його статичній і динамічній частині через певні алгоритми, що забезпечують реалізацію поставленої мети у визначених результатах.

Структурно-функціональна модель включає мету, наукові підходи, принципи, базові моральні цінності, структурні компоненти, критерії, показники і рівні сформованості національно-культурної ідентичності, педагогічні умови, форми і методи виховання.

Основними принципами формування у підлітків національно-культурної ідентичності підлітків є:

- *гуманістичний принцип*, що полягає у визнанні людини найвищою цінністю, розумінні дитини, доброзичливому ставленні до неї, довірі, прийнятті дитини такою, якою вона є, зміні її поведінки через позитив;
- *індивідуальний принцип* утверджує унікальність і неповторність внутрішнього світу кожної дитини, визначає її Я-концепцію, інтереси, потреби у житті;
- *принцип неперервності* характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини;
- *принцип цілісності* консолідує зусилля усіх суб'єктів виховання в одну систему;
- *принцип наступності*, що забезпечує передачу із покоління в покоління досвіду засвоєння національних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості;
- *принцип культуровідповідності*, за яким формування національно-культурної ідентичності здійснюється відповідно до культурних умов України;
- *принцип природовідповідності*, тобто формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку з урахуванням їх індивідуальних особливостей, темпераменту, якостей, нахилів, здібностей, вікових особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій тощо;
- *принцип педагогічної компетентності*, що полягає у доцільному використанні педагогічних форм, методів, добо-

рів змісту, педагогічній тактовності у процесі формування національно-культурної ідентичності;

- *принцип стимулювання* визначається вірою у сили і здібності дитини, її здатність досягти високих результатів, заохоченням до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення.

Усі блоки розробленої нами структурно-функціональної моделі відображають послідовність виховного процесу, його найважливіші складові та взаємозв'язки, що забезпечують його гнучкість та динамічність, урахування різноманітних чинників та моральних потреб суб'єктів виховного процесу. У структурі розробленої структурно-функціональної моделі представлено позаурочну виховну діяльність.

Розроблена нами структурно-функціональна модель передбачала реалізацію педагогічних умов формування у підлітків національно-культурної ідентичності.

Реалізація першої педагогічної умови створення національно-культурного середовища у закладі загальної середньої освіти ґрунтувалася на положеннях гуманістичної етики, де кожна людина є найвищою цінністю і не може розглядатися як засіб. Кожна особистість формується у конкретній національній культурі та її цінностях.

Виховання дітей на основі національної культури забезпечується принципами культуровідповідності та природовідповідності через занурення у рідну культуру (вивчення рідної мови, національних традицій, фольклору, історії), через формування Я-концепції та світогляду.

Засвоєння національної культури невіддільне від процесу вивчення національної мови, з огляду на їх органічний зв'язок та нероздільне існування, оскільки культура і мова не можуть існувати окремо одна від одної. Однак, на практиці, школярі знають рідну мову як другу і користуються нею лише у навчальному закладі, що актуалізує необхідність створення відповідного виховного середовища.

Таким чином, національно-культурне середовище розглядається як одна із важливих цілей виховання, спрямованої на засвоєння підлітками цінностей національної культури, мови, вироблення

світогляду, причетності до життя народу, країни, формування національно-культурної ідентичності. Така зорієнтованість на розвиток самоцінності особистості, виховання моральних якостей, необхідних для життя у гармонії зі світом і самим собою, здатності до самореалізації та вибору життєвої мети розглядається в наступності з традиціями української гуманістичної педагогіки.

Наступна педагогічна умова підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків передбачала організацію роботи з підвищення фахового рівня педагогічних працівників із зазначеної проблеми на методологічному (законо, принципи, філософські і психолого-педагогічні закономірності, наукові підходи до виховання смисложиттєвих цінностей зростаючої особистості), концептуальному (ідеї, тенденції, психологічні механізми, передовий педагогічний вітчизняний і зарубіжний досвід), акмеологічному (людина як суб'єкт життєвого шляху, засоби досягнення національно-культурного самоосмислення, визначення нових цілей професійного розвитку), моральному (моральні цінності і переконання педагога, гуманістична спрямованість виховної діяльності, визнання дитини найвищою цінністю), компетентнісному (знання і вміння на практиці використовувати традиційні та інноваційні методики і технології, доцільне використання виховних форм і методів), індивідуальному (вікові особливості, індивідуальні якості, життєві пріоритети і плани) рівнях.

Методична робота з педагогами спрямовувалася на:

- оволодіння методологією й теорією формування національно-культурної ідентичності зростаючої особистості;
- осмислення психологічних механізмів формування національно-культурної ідентичності підлітків;
- ознайомлення педагогів із нормативними документами, сучасними програмами з формування національно-культурної ідентичності;
- вивчення та впровадження у виховну практику загальноосвітніх навчальних закладів сучасного змісту та інноваційних методик з формування національно-культурної ідентичності підлітків;
- дослідження динаміки рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків;

- спонукання педагогів до самостійної роботи з питань формування національно-культурної ідентичності підлітків.

Виходячи з концептуальних положень нашого дослідження, розроблена нами методика підготовки педагогів до формування у підлітків національно-культурної ідентичності включала виступи на методичних об'єднаннях, координаційних та педагогічних радах, а також участь у семінарах, вебінарах, тренінгу «Виховуємо разом», круглих столах, методичних мостах, дискусіях, майстер-класах.

Реалізація третьої педагогічної умови використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти забезпечувалася поєднанням традиційних та інноваційних форм і методів виховання, суб'єкт-суб'єктною взаємодією усіх учасників виховного процесу, особистісно орієнтованим підходом до формування національно-культурної ідентичності підлітків.

У процесі роботи свою ефективність довели особистісно орієнтована методика формування національно-культурної ідентичності підлітків, тренінг «Я-українець, ми – українці», проектна діяльність («Нашого цвіту та по всьому світу», «Винаходи українців», «Національний світогляд українців», «Самобутність українського мистецтва»), а також виховні години («Під голубим склепінням неба золото хлібів», «Життєві смисли в українській міфології», «Пошанівні традиції в українській культурі», «Батьки і діти в українських піснях», «Українські національні герої», «Україна – велика родина»), брейн-ринги («Свобода для... чи від...»), «Бути чи не бути українцем»), етичні бесіди, зустрічі, читачькі конференції «Сучасна українська література», «Бути українцем за Ліною Костенко», «поети-десиденти про любов до України», гурткову роботу тощо.

Використання різноманітних методів, зокрема, вербальних, інтерактивних, рефлексивних, ігрових, наочних, практичних, арт-терапевтичних забезпечило позитивні зміни у рівнях сформованості національно-культурної ідентичності.

Ефективність четвертої педагогічної умови взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків, залежала від узгодженості і скоординованості дій батьків і

педагогів у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків, що вимагало створення відповідного змісту роботи.

Взаємодія з батьками передбачала допомогу та підготовку батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків, що здійснювалася через: батьківські збори, консультування, прес-конференції, обговорення різних аспектів виховної діяльності та ознайомлення з досвідом такого виховання у соціальних мережах, відкриті виховні заходи, родинні свята, спільні заняття батьків і дітей.

Взаємодія сім'ї і школи є важливим чинником формування національно-культурної ідентичності підлітків, що забезпечується принципами спадковості і наступності та визначає його ефективність.

5.2. Особистісно орієнтована методика формування у підлітків національно-культурної ідентичності

Питання формування національно-культурної ідентичності підлітків набуває значущості в умовах загрози цілісності України, соціальної і економічної нестабільності, що загострює роль кожного у житті країни, усвідомлення себе як творця власного майбутнього і майбутнього країн, вибір життєвої мети та засобів для її досягнення.

Наукові підходи до розроблення особистісно орієнтованої методики формування національно-культурної ідентичності підлітків у сучасних умовах представлені в дослідженнях І. Беха, В. Білоусової, М. Боришевського, С. Гончаренка, Г. Данилової, О. Кононко, А. Нісімчук, Т. Поніманської, О. Ростовцевої, Г. Селевко, Г. Сороки, О. Столяренко, Ю. Стежка, Ю. Танюхіна, Т. Шангірей, І. Шевчука та інших.

Сьогодні важливо здійснити поглиблення теоретико-методологічних засад формування національно-культурної ідентичності підлітків, продовжити розробку та апробацію особистісно орієнтованої методики.

Ідею особистісно орієнтованого виховання описує в своїй науковій праці І. Бех, яка втілює демократичні, гуманістичні ідеї стосовно формування та розвитку особистості. Сьогодні наука

звертає свій погляд на кожну окрему дитину, на розвиток особистості, її найкращих рис і талантів, так як кожна особистість є носієм ціннісної системи. «Особисті цінності не повинні бути замкненими у внутрішньому світі людини, а бути тими засобами, за допомогою яких цей світ стає відкритим для іншої людини і до того, що її оточує» – І. Бех. Вчений обґрунтував психолого-педагогічні умови, які є основою реалізації особистісно орієнтованого виховання шляхом створення новітніх виховних методик. В першу чергу – це «формування у суб'єкта здібності і бажання усвідомлювати себе як особистість», «культивування у вихованні цінності іншої людини», «культивування у вихованні досвіду свободи приймати особисті рішення».

Формування національно-культурної ідентичності підлітків здійснюють у процесі навчання та виховання у загальноосвітній школі та за її межами. На переконання А. Бодальова, однією з умов ефективного виховання є створення особливого науково-організованого соціуму, що вирізняється від звичайного середовища вищими за змістом та інтенсивністю характеристик спільної діяльності та спілкування, емоційно й інтелектуально насиченою атмосферою співпраці й творення (Бодальов, А., 1993).

Окремим завданням створення виховної методики виступає оптимальний вибір методів, прийомів і засобів виховної взаємодії. Саме вони визначають специфіку кожної з них і повинні відображати існуючі умови педагогічної діяльності, особистісні особливості педагога та його педагогічний досвід. Виховна методика передбачає певну програму діяльності. Для її вибору або розробки педагогу необхідно знати: індивідуальні особливості школярів; педагогічну мету, до якої прагне педагог у процесі виховання; умови реалізації технології; можливі форми і методи реалізації.

Особистісно орієнтована методика передбачала проведення тренінгу, квесту, виховних годин, брейн-рингів, диспутів, КТС, доцільне застосування виховних форм і методів.

Організація та проведення тренінгу ставили за мету розвиток об'єктивного оцінювання власних можливостей, позитивне самоставлення, саморозвиток, самовдосконалення. Нами був розроблений тренінг для підлітків «Я – українець, ми – українці», спрямований на формування національно-культурної ідентичності,

що дозволило підліткам краще пізнати себе та інших. Тренінгову роботу ми не зводили лише до розвитку когнітивного компоненту (навчання), завдяки якому у кожного учня формувалося адекватне розуміння самого себе, здійснювалась корекція самооцінки, а й спрямовували на формування відповідних моральних умінь і навичок, що сприяло покращенню міжособистісної взаємодії, залученню дітей до гуманістично орієнтованої діяльності. У ході тренінгу піднімалися проблеми національної ідентичності та реідентичності, громадянської позиції, толерантності, міжкультурної взаємодії, патріотизму, розв'язання міжетнічних конфліктів, розвитку сприятливого мовного середовища, створення єдиного українського контенту.

Важливим було те, що під час тренінгу діти не отримували готових знань, а здобували їх самостійно, власною активною діяльністю.

Тренінг, як правило, проводив тренер (вчитель), котрий організував спілкування з дітьми «на рівних». Тренер мав обов'язково володіти інформацією щодо теми тренінгу; знати методику проведення тренінгових занять; вміти працювати з аудиторією і володіти методикою виховання. Проведення тренінгу здійснювалося за визначеною структурою, і складалося зі вступної, основної та заключної частин. Завданням вступної частини було створення сприятливого психологічного простору; вироблення, прийняття засвоєння правил роботи групи; налагодження прямого та зворотного зв'язків «учасник-група» та «група-учасник»; створення ситуації рефлексії.

Усвідомлення виховного потенціалу інноваційних форм і методів спонукало до розроблення квесту з формування національно-культурної ідентичності. У дітей підліткового віку активно формується світогляд, Я-концепція, моральні цінності. Усе це зумовлює необхідність формування національно-культурної ідентичності учнів, які у недалекому майбутньому, творитимуть історію України. Важливо, аби вони не лише любили Україну, а й прагнули працювати на її благо, відчували себе українцями, послуговувалися українською мовою, зберігали традиції, вивчали історію свого народу, розвивали українську культуру. Сучасні дослідники І. Сокол, М. Кадемія, Н. Кононець, О. Ільченко, О. Мі-

шагіна звертають увагу на виховний потенціал квестів та їх активне впровадження в освітній процес.

Квест є популярною ігровою формою серед дітей і учнівської молоді. Він цікавить, передусім, підлітків, які прагнуть справжніх пригод. Квести володіють неабияким творчим потенціалом, їх можуть створювати на основі історичного, героїчного, пригодницького минулого чи футуристичного бачення, на базі комп'ютерної гри, літературного твору, або вони можуть бути класичними, тобто з використанням карт, листів і ключів. Мета квестів – «розшифрування» чи розгадка певних місць на окремій території (школа, музей, вулиця, місто, подвір'я), де діти мають виконати певні дії та одержати підказку (інструкцію, код) до виконання наступного завдання. У такому «зашифрованому» місці гравці знаходять іншу підказку, відтак пошуки продовжуються. Отже, квест – це відгадування непростих і несподіваних загадок (завдань), які стосуються різних сторін українського народу, його духовних і матеріальних цінностей. Гра передбачає швидке і якісне виконання певних завдань і досягнення кінцевої цілі, у результаті чого команда отримує приз. Квести належать до інтерактивних розвивальних ігор, є надзвичайно цікавими для підлітків, оскільки активізують їхні знання, вміння і навички. Спочатку термін «квест» використовували в назві комп'ютерних ігор, розроблених компанією Sierra On-Line: King's Quest, Space Quest, Police Quest. Пізніше квестом почали називати активні екстремальні та інтелектуальні ігри. У 90-х роках минулого століття в більшості країн світу грали у квести–головоломки. У 1995 році викладач університету Сан-Дієго Берні Додж запропонував модель веб-квесту як метод для найвдалішого використання Інтернет ресурсів на уроках. Він виділив 12 видів завдань для веб-квестів: переказ, планування та проектування, самопізнання, компіляція, творче завдання, аналітична задача, детектив, головоломка, таємнича історія, досягнення консенсусу, оцінка, журналістське розслідування, переконання, наукові дослідження, які лежать в основі сучасних квестів (Мішагіна, О.).

Перші організовані квести в Україні відбулися в Києві у 2002 році. Сутність гри було пов'язано з популярними світовими тво-

рами Агати Крісті. З роками такий жанр полюбили в усьому світі, а нині ці ігри стали ще й комп'ютерними.

Ключем до розуміння поняття «quest» в англійській мові є «шукати щось, виконувати завдання». Отже, квест розуміють як пошук відповідей, пригод. Зазвичай, квест – це аматорське інтелектуально-спортивне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями, виконуючи їх вони можуть продемонструвати особисту кмітливість, уміння вибудовувати логічні ланцюжки, репрезентувати свої здібності та винахідливість. Під час гри команди вирішують логічні завдання, здійснюють пошук на місцевості, будують оптимальні маршрути переміщення, шукають оригінальні рішення і підказки. Після завершення чергового завдання команди переходять до виконання наступного. Перемагає команда, яка виконала всі завдання швидше за інших.

Щоб досягти своєї мети, гравці мають уміти виявляти командний дух, співпрацювати один із одним, дослухатися до думки товаришів, правильно вивчати надану інформацію, розмежовувати головне і другорядне.

Під час гри учасники пізнають у собі щось нове і це супроводжують яскраві емоції та враження. У квесторів (учасників квесту) гра сприяє розвитку активності, амбіційності, комунікабельності, креативності, розвитку мислення, допомагає долати проблеми та труднощі, вчить застосовувати свої знання на практиці у нестандартних ситуаціях, тобто актуалізувати знання та мислити логічно.

Квест-гра має не лише задану тему і мету, а й певний алгоритм, розподілення ролей, використання доступних ресурсів відповідно до різновиду квесту. Участь у них можуть брати за попередньою заявкою як індивідуальні особи, так і команди. Кількість етапів квесту має бути від 5 до 10; кількість осіб у команді – від 4 до 10; тривалість – 1,5–3 години.

Структура та етапи проведення квестів:

1. Організаційно-підготовчий етап:
 - визначення навчальних потреб учнів;
 - визначення теми, мети та типу квесту;
 - формулювання сюжету і завдань;

- опис головних ролей учасників (для веб-квесту за типом «методом проектів»);
- складання плану роботи;
- визначення термінів реалізації квесту;
- розроблення і створення додаткових необхідних документів (пам'ятки, рекомендації, інструкції, шаблони тощо);
- розроблення вхідної та вихідної анкет (визначення потреб учнів, знань з обраної теми, отриманих знань, саморефлексія тощо);
- розроблення критеріїв оцінювання діяльності учнів;
- підготовка списку інформаційних джерел;
- • підготовка та заповнення платформи для реалізації квесту.

2.Етап реалізації:

- ознайомлення учнів із сюжетом, основними запитаннями, організаційними моментами, інструкціями (пам'ятками) до завдань;
- проведення та аналіз вхідної анкети;
- коригування сюжету і завдань квесту на основі вхідної анкети (у разі необхідності);
- об'єднання учнів у групи (за необхідністю) і розподіл завдань між ними;
- ознайомлення учнів із критеріями оцінювання та вимогами щодо оформлення творчих завдань;
- проведення консультацій з учнями на етапі реалізації квесту;
- супровід проходження учнями квесту;
- перевірка та оцінювання проміжних етапів.

3.Заключний етап:

- оцінювання діяльності учнів за розробленими критеріями;
- представлення результату діяльності учнів;
- проведення та аналіз вихідної анкети;
- формулювання висновків;
- нагородження переможців.

4. Підбиття підсумків

- аналіз досвіду, отриманого учасниками квесту (рефлексія).

Типізація квестів:

1. **Реальний квест.** На першому плані в такій грі – це повне занурення в атмосферу квесту. Декорації, сюжет, персонажі та інші елементи кімнати пов'язані між собою воедино. У такій грі важливо пережити весь сюжет від початку і до кінця. Зазвичай, тут потрібно виконати головну місію: врятувати людство, знайти скарб, здійснити подорож машиною часу, винаходи в лабораторії, розслідування, пошуки доказів та документів, розвідування та конспірація і т. д.

2. **Веб-квест** є досить не простим пошуком інформації в мережі. Учасники веб-квесту вчать використовувати інформаційний простір Інтернету та хмарні технології для розширення пізнавально-творчої сфери, виконання проекту, пошуку відповідей на проблемні запитання.

3. **Персональний квест**, переважно присвячують видатній особистості та пов'язаними з її життям та творчою діяльністю місцям. Такі квести, зазвичай, присвячено визначним ювілеям чи важливим датам та мають на меті викликати інтерес до життя та творчої спадщини видатної особистості

4. **Сіті-квест** – розважальна гра на місцевості з елементами міського орієнтування, під час якої учасники вирішують неординарні інтелектуальні завдання, досліджують історичне минуле, національно-культурні особливості, архітектуру, пам'ятки міста, села, країни.

5. **Ескейп рум.** У цій грі головною метою є пошук виходу з кімнати або відразу декількох виходів. На виконання цього завдання передбачають певний час. Вибратися гравцям допоможуть випадкові предмети, відповіді на загадки, вирішення завдань, розгадування головоломок. Зазвичай такого роду ігри відрізняються підвищеним детективним, пригодницьким сюжетом.

6. **Екин-квест** передбачає не лише вирішення завдання, загадок, головоломок, швидке прийняття рішення, а й фізичні вправи (спортивні). Прикладом може слугувати «Козак-квест».

7. **Квест-перформанс.** Це гра, яка побудована у вигляді театральної дії за участю гравців. Вона передбачає наявність ігрового приміщення, завдань, декорацій, участь професійних акторів, які можуть або допомогти вибратися, або навпаки – зашкодити.

8. **Хоррор (жахливі) квест** – це найоригінальніша і найяскравіша квест-гра. Під час її проведення учасники отримують гострі від-

чуття і адреналін, тобто, справжній фільм жахів гравцям гарантований. Будь-яка дія може вплинути на результат гри. У ній можна зустріти все: віртуальні світи, напад монстрів або інші жакливі елементи сюжету.

9. *Морфеус-квест*. Ця гра відрізняється від інших, оскільки гравцям зав'язують очі, і тому вони будуть покладатися тільки на свої органи чуття (слух, нюх і дотик). Завдяки уяві діти перенесуться в абсолютно різні світи або навіть планети. Допомогати їм протягом гри будуть спеціально навчені люди, які допоможуть зорієнтуватися в просторі.

Методику проведення квесту обумовлено чітко заданими параметрами або варіантами вибору для учасників (квесторів). Квест проводять за планом, відповідно якого допуск до кожного наступного етапу гри потребує розв'язання головоломок, загадок, логічних завдань, що стосуються загальної тематики гри. Педагог і учасники мають зважати на регламентовану кількість часу для обговорення.

Проблемні завдання, які ставляться у квесті, розвивають дослідницькі навички – аналіз випадкових, з першого погляду, відомостей, збір різних, децю абсурдних як видається, даних.

Важливим є залучення всіх учасників, оскільки думку кожного враховують, навіть, якщо це тільки «рух у невідоме», висловлювання ідей, виконання певних практичних завдань. Акцентовують увагу на використанні міжпредметних зв'язків, застосуванні знань у новій ситуації, що забезпечує розвиток різних компетенцій учасників.

Отже, основна ідея квесту – емоційне переживання подій та використання знань з метою їх нестандартного застосування та розвитку нових навичок і компетенцій.

Зазначимо, упровадження квесту сприяє активізації інтелектуальної діяльності (аналіз, синтез, порівняння, систематизація тощо) шляхом створення спеціальних умов для виконання завдань, які потребують максимальних зусиль для їх вирішення; візуалізації матеріалу засобами наочності (реальних предметів, макетів, моделей, зображень кінофрагментів, фотографій, малюнків, умовних графічних знаків, символіки); формуванню командних якостей та стійких спільних інтересів в умовах необхідності

прийняття швидких і адекватних рішень; розвитку моральних якостей, таких, як відповідальність, лідерство, дружба, взаємодопомога і взаємодопомога.

Перевагами використання квесту у виховній практиці закладах освіти є:

- партнерська та командна взаємодія школярів, готовність підтримати один одного, прийняти швидкі рішення, працювати на спільний результат;
- виявлення прихованих якостей і здібностей учнів, потенційних лідерів, інтелектуалів, учнів-логістів, які вміють прорахувати на декілька кроків вперед;
- розвиток логічного і креативного мислення, інтуїції, вміння швидко орієнтуватися у ситуації та відшукати вихід з неї, знаходити спільну мову з різними людьми;
- занурення учнів у конкретну історичну епоху, певні обставини, оскільки всі сценарії мають тематичний характер;
- пошук аналогій та асоціацій між явищами і подіями;
- актуалізація інформації.

Пройдення усіх етапів квесту дає змогу спільно пережити позитивні емоції, відчуття себе частиною українського народу, спільноти, команди, потрібним іншим, це психологічно зближує учнів, налаштовує на позитив і дружбу між дітьми, сприяє розвитку комунікабельності, виховання любові до української культури, історії, мови і традицій. Доведено, що квести забезпечують не лише гартування дітей, а й розвиток ерудиції, логічного мислення, пам'яті, уваги, спостережливості.

Під час проходження квесту діти мають можливість більше спілкуватися, висловлювати власну думку. У них розвивається самостійність і самодостатність, уміння активно використовувати у житті набуті навички і компетенції.

Отже, особистісно орієнтована технологія формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної освіти здатна забезпечити у сучасних умовах ефективність підготовки усіх суб'єктів виховного процесу до активної взаємодії.

5.3. Організація позакласної діяльності з формування національно-культурної ідентичності підлітків

Позакласна діяльність відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні національно-культурної ідентичності у підлітків, значною мірою тому, що її метою є задоволення моральних потреб і запитів дітей, розкриття їхніх здібностей, нахилів, сутнісних сил у неформальній обстановці.

До переваг позакласної діяльності можна віднести її добровільність, творчу орієнтованість, соціальну спрямованість, відповідність віковим інтересам і бажанням школярів, можливість проявити ініціативу, самостійність та самодіяльність.

Ефективність позакласної діяльності значною мірою залежить від підготовленості класного керівника, його організаторських здібностей, уміння зацікавити і згуртувати учнів у досягненні виховної мети.

Організація позакласної діяльності для школярів основної і старшої ланки школи є багатоаспектною та характеризує не лише певне поле діяльності, реалізацію різних виховних завдань, а й якість, що зумовлює пошуки нових, відповідних сучасним вимогам, змісту, форм і методів виховної діяльності.

У педагогічній діяльності зміст втілювався у конкретній організації виховного процесу експериментальних шкіл, які брали участь у формувальному етапі експерименту.

Ми виходили з того, що позакласна діяльність спрямована на розширення світогляду особистості школяра, закріплення і поглиблення етичних знань про історію українського народу, національні і культурні цінності, формування життєвих компетентностей, відповідних практичних умінь і навичок, здатності самостійно вирішувати поставлені перед собою завдання, ставити мету та досягати її, долати внутрішні протиріччя та труднощі, бути самодостатньою особистістю.

Процес формування національно-культурної ідентичності був спрямований на:

- формування у школярів інтересу і позитивного ставлення до української культури, історії, мови, доброзичливого ставлення до людей інших національностей; бажання жити і працювати в Україні;

- ототожнення себе з українським народом і нацією, шанобливого ставлення до українських традицій і звичаїв, етикету;
- розвиток у школярів основної школи таких моральних якостей, як свобода, любов, гідність, відповідальність і справедливість;
- формування у дітей толерантної поведінки, навичок партнерства, колективної взаємодії, дружби;
- розвиток у школярів емоційного інтелекту та моральних потреб через ознайомлення та безпосередню участь у різних видах діяльності;
- формування у дітей бажання та позитивної мотивації до розвитку власної національної самосвідомості, рефлексії, вироблення власних моральних цінностей;
- стимулювання до розширення знань про себе, про свою родину, родовід, місто, село, Україну.

З метою поліпшення формування національно-культурної ідентичності у підлітків ми використовували різні форми позакласної виховної діяльності.

Водночас, форми виховної роботи забезпечували реалізацію змісту, що відповідав би визначеним нами педагогічним умовам. Вибір форм виховної роботи з формування національно-культурної ідентичності у підлітків у позакласній діяльності зумовлювався, зокрема, кількістю вихованців. За кількістю охоплених процесом виховання школярів форми поділяються на індивідуальні, мікрогрупові, групові (колективні) і масові.

У процесі дослідно-експериментальної роботи свою ефективність підтвердили індивідуальні форми роботи, які сприяли розумінню вихованцями себе як представників українського народу, нащадками історії, матеріальної і духовної спадщини українського народу, розкриттю індивідуальності особистості учня, реалізації сутнісних сил, задоволенню моральних потреб.

Індивідуальні форми роботи використовувалися на формуальному етапі дослідження з метою формування у школярів позитивної Я-концепції, національно-культурної ідентифікації, позитивного самосприйняття, об'єктивної самооцінки та розвитку моральних якостей та особистісного потенціалу. Така робота

допомагала педагогу краще пізнати і розкрити індивідуальність вихованців, їхні здібності і нахили, спрямовувати їхній розвиток, тоді як сам учень мав нагоду отримати кваліфіковану консультацію, конфіденційну пораду педагога з тих питань чи проблем, які його хвилювали. Обираючи індивідуальні форми роботи вчителі мали виявляти інтерес до дитини, володіти діагностувальними і виховними методиками, розуміти дитину у тій ситуації, в якій вона опинилась, проявляти педагогічний такт та спілкуватися з дитиною на суб'єкт-суб'єктному рівні (Кремень, В. (Ред.), 2008, с. 967). Практика показала, що індивідуальна робота з підлітками неможлива без скоординованих дій учителів, батьків і учнів як суб'єктів виховного процесу, що досягається за умови постійних контактів та довіри один до одного, обміну думками та життєвим досвідом.

Перевіреними й ефективними формами індивідуальної роботи у формуванні національно-культурної ідентичності були індивідуальні бесіди, консультації, педагогічне спостереження, робота над проектом, підготовка до виховних заходів, конкурсів, що давало змогу враховувати індивідуальні і вікові особливості вихованців, життєві обставини з метою оптимізації виховного процесу.

Використана нами робота у мікрогрупах об'єднувала дітей за інтересами, що сприяло діалогічному спілкуванню на паритетній основі. Мікрогрупові форми роботи ґрунтувалися на активній взаємодії дітей між собою та партнерстві усіх учасників виховного процесу. Це привчало дітей до роботи у команді, сприяло формуванню командного духу, почуття ліктя товариша. Водночас, робота у мікрогрупах активізувала процеси критичного і креативного мислення, самоосвіти і самовиховання школярів, сприяла корекції цілей та засобів, урахуванню своїх інтересів та інших людей. Мікрогрупова діяльність підтвердила свою доцільність у пошуковій, проектній і творчій діяльності.

Використання групових (колективних) форм роботи давало змогу педагогам спілкуватися одразу з усім класом, спостерігати за поведінкою дітей та їхнім спілкуванням, ставленням до життя, умінням вирішувати проблеми, які виникають, розумінням та узгодженням дітьми індивідуальних й колективних цілей. Групові форми роботи показували, як в реальному житті діти розуміють

та виявляють гідність, свободу, любов, відповідальність, справедливість.

У своїй дослідно-експериментальній роботі ми використовували такі форми групової роботи як виховні години, тренінгові заняття, етичні і сократівські бесіди, міні-дискусії і дискусії, брейн-ринги, обговорення, читацькі конференції, гуртки, клуби, тощо. Перевагою групових форм роботи є порівняно невелика кількість учнів, партнерська взаємодія, наявність спільних інтересів і цілей. Групові форми роботи спонукали дітей до ініціативності, активності, сприяли розширенню і поглибленню світогляду, більш глибокому розумінню один одного, встановленню дружніх стосунків з однолітками.

У своїй роботі ми також використовували і масові форми, як прості (з використанням одного методу), так і комплексні (з поєднанням різних методів і засобів) в залежності від виховних цілей і задач.

У дослідно-експериментальній роботі нами використовувались різні групи методів:

- вербальні (розповідь, пояснення, роз'яснення, умовляння);
- інтерактивні (бесіда (етична, сократівська), дискусії, міні-дискусії, обговорення);
- рефлексивні (рефлексивно-експліцитний метод І. Беха, асоціацій, аутотренінгу);
- ігрові (сюжетно-рольові, розвивальні, ділові ігри);
- практичні (КТС, проекти, творчі справи, проблемні ситуації, ціннісні дилеми);
- наочні (презентації, шкільні газети, книги, аудіо – , відео-, Інтернет – матеріали, ЗМІ);
- арт-методи.

Спосіб організації кожного виду діяльності потребував творчого підходу з боку педагога. При цьому слід враховувати, що одні і ті самі форми можуть стосуватися різних напрямів діяльності школярів.

Порівняння ефективності різних форм свідчить, що у педагогічній практиці найбільш ефективними є індивідуальні і мікрогрупові форми завдяки можливості оперативно змінювати педагогічну тактику за зміни умов чи обставин в яких перебуває дитина.

Ефективними на формувальному етапі дослідження виявилися активні та інтерактивні форми і методи роботи. Якщо активні форми і методи використовувалися здебільшого з метою активізації виховної діяльності, то інтерактивні – ґрунтувалися на суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників виховного процесу і окрім пізнавальної мали яскраво виражену соціальну спрямованість. Інтерактивні форми і методи роботи розглядалися нами як діалогічні, а то й полілогічні, де кожен міг висловити свою думку, навіть якщо вона не співпадала з іншими. Важливою була можливість не лише висловитися чи відстояти свою думку, а обмінятися поглядами, думками, досвідом щодо проблеми, уміння працювати в команді, робити свій внесок у загальну справу, шукати спільне рішення попри розходження у думках.

Якщо в активних формах і методах акцент був на взаємодії педагога і учня, то в інтерактивних формах взаємодія була як між дорослим і дитиною, так і між дітьми.

Організація та проведення інтерактивних форм роботи поєднували життєві компетенції (здатність аналізувати, співставляти, аргументувати, узагальнювати, виконувати творчу і пошукову роботу), смислотворчість (усвідомлене ставлення до діяльності, оцінка явищ, подій, власних здібностей і можливостей, творення нового, набуття досвіду, вироблення цінностей, смислів, розширення національної самосвідомості), свободу вибору (право особистості визначати власні пріоритети, обумовлене моральними переконаннями, прагненнями, інтересами та життєвими цілями особистості) і рефлексію (процес пізнання самого себе, дослідження своїх можливостей і здатностей, саморозвитку, станів, а також переосмислення власних цінностей).

Поширеною формою позакласної виховної діяльності були виховні години, які передбачали створення оптимальних умов для спілкування класного керівника з учнями з метою формування національно-культурної ідентичності.

Ми радили вчителям будувати класну виховну годину як відверту, довірливу розмову і в її організації звертати увагу на систематичність подання матеріалу, добір цікавої дітям тематики. Як правило, виховні години присвячувались актуальним проблемам, які хвилювали дітей.

Формувальний етап експерименту передбачав проведення виховних годин за планом, систематично. Зверталася увага на позитивну подачу матеріалу, в оптимістичному ключі, у зв'язку з життям. Спілкування на виховних годинах здійснювалося з опорою на думку школярів, з урахуванням їхніх особистісно-психологічних особливостей, що давало змогу розвивати критичне мислення, конструктивізм. Як правило, педагог намагався залучити усіх учнів до спільної розмови, дати змогу кожному висловити свою точку зору.

У розроблених нами виховних годинах для учнів 5-9-х класів з формування національно-культурної ідентичності, велика увага приділялася ставленню підлітків до духовних і матеріальних надбань українського народу. Формування національно-культурної ідентичності підлітків на виховних годинах в основній і старшій школі включало наступні напрямки:

- національна самосвідомість та ідентичність;
- національна культура;
- боротьба за незалежність України.
- видатні лідери та герої України;
- роль української мови;
- українці в світі і світ в Україні;
- внесок українців у розвиток сучасної культури і технологій.

Нами були розроблені виховні години для учнів 5-9-х класів з тематики національно-культурної ідентичності, на яких піднімаються проблеми родоводу, народних традицій, значущості української мови, історії України, боротьби за її незалежність і соборність, національних символів, героїчного минулого, демократичних цінностей, добросусідства, толерантності, міжетнічної взаємодії, європейської євроінтеграції.

Оскільки формування національно-культурної ідентичності підлітків є не лише важливим, а й складним завданням, ми використовували авторський рефлексивно-експліцитний метод, розроблений академіком НАПН України І. Бехом, що апелює до позитивного поведінкового досвіду підлітка чи юнака та сприяє глибинному зануренню у особистісну самосвідомість вихованця. Назва методу походить від лат. reflexio – вигин, відображення – мислення, яке спрямовує особистість на свій внутрішній

світ, самоаналіз; та експліцитний від лат. *explicitus* – розгорнутий, тобто явний, чіткий, доступний зовнішньому спостереженню і розумінню.

Суть методу полягала в тому, щоб через атмосферу довіри педагога до вихованця, впевненості в наявності у молоді основ шляхетності, самоповаги, їх орієнтації на добро, удосконалення повсякденного шкільного життя спонукати підлітків до ґрунтовного усвідомлення свого внутрішнього світу (емоцій, почуттів, мотивів, цінностей, потреб, інтересів, бажань, прагнень, ідеалів). Адже без розуміння цієї психічної сфери не можливо вести мову про вихованця як самодостатню особистість, суб'єкта духовної діяльності, на основі якої відбувається ідентифікація, особистісний саморозвиток та боротьба зі своїм егоїстичними потягами. Рефлексія виступає основою моральної самосвідомості та смислотворення особистості.

Процес занурення вихованця у свої душевні глибини, їх осмислення і перебудова здійснювала під керівництвом педагога, який активізував рефлексивне мислення вихованця та сприяв винесенню його результатів назовні, тобто готував їх експлікацію з метою більшого усвідомлення і надання їм індивідуальної значущості.

Застосування методу здійснювалося у такій послідовності:

- Глибоке ознайомлення зі змістом виховного матеріалу.
- Визначення засобів формування, механізму виховання даної якості чи цінності.
- Усвідомлення, як Я – доброцентроване вплине на стимулювання позитивної спрямованості дитини.
- Як усвідомлення себе вплине на зменшення егоїзму (Я – егоцентроване).
- Як сприймають дитину інші люди? Як вони її оцінюють?
- Чи визнають її права і досягнення?
- Які є перепони на шляху до мети життя?
- Які обставини можуть завадити досягненню мети життя?
- Якими засобами можна цього уникнути?

Основна перевага рефлексивно-експліцитного методу полягала в тому, що вихованець не відчував себе об'єктом педагогічного впливу, залежним від моральної норми, не переживав стану під-

корення моральним істинам, а сприймав їх як власний вільний вибір.

Окрім того, унікальність даного методу полягала в тому, що його застосування посилювало виховну ефективність переважної більшості форм та методів формування національно-культурної ідентичності підлітків: бесід, круглих столів, дискусій, диспутів, мозкового штурму, педагогічних ситуацій, ділових ігор та ін.

Саме тому, на виховних годинах, тренінгах, де частіше всього використовувався рефлексивно-експліцитний метод І. Беха, педагоги апелювали до морального досвіду вихованців.

Для досягнення цілеспрямованого педагогічного впливу на учнів педагог має володіти методами виховної роботи. Одним із таких методів є вправи. Вправи – багаторазове повторення вчинків або дій, в яких виявляється відповідне до норм моралі ставлення до себе, людей, колективу, оточення. Сенс вправління полягає не в тому, щоб учень запам'ятав послідовність етапів своєї діяльності, а щоб норми моральних стосунків стали його звичкою, він швидко і правильно реагував на життєві ситуації не тільки внаслідок логічного їх аналізу, а й завдяки почуттям, усвідомленню добра і зла. Нижче наводимо зразки вправ, які доцільно використовувати у процесі формування національно-культурної ідентичності підлітків в контексті сучасних полікультурних впливів.

Вправа «Найкраща характеристика»

Попросіть учнів записати 10 речей, які найкраще характеризують українців (переконавання, предмети, вчинки). Навпроти вільно обраних цінностей проставити літеру А, навпроти тих, які вони поважають – літеру Б, навпроти тих, які активно втілюють у життя – В.

Запитання до виконаного завдання.

1. Чи є у переліку ваших цінностей такі, які відповідають трьом критеріям (вільно обираються, високо поцінуються і втілюються у життя)?
2. Чи важко було визначитись з тим, що ви цінуєте.

Вправа «Мій герой»

Дітям пропонується назвати історичну чи відому особистість, якою вони захоплюються і відповісти на запитання.

1. Назви якості, які найвлучніше би характеризували названу тобою особистість.
2. Які цінності є провідними для цієї людини?
3. Що ця особистість відстоювала? Проти чого вона боролась?
4. Яким чином ця людина досягла успіху? Що для цього вона робила?
5. Що би ти хотів вчинити подібно до обраної тобою особистості?
6. Чи захоплюєшся ти цією особистістю? Чим саме? Вправа «П'ять сходинок»

Яких п'ять сходинок потрібно пройти, щоб стати справжнім українцем. Поміркуйте і підпишіть кожну сходинку. Розкажіть, що потрібно зробити, щоб цей шлях був успішним.

Робота у групах

1. Рослинні символи України .
2. Придумати символ для кожної області України. Створити свою мапу України.
3. Скласти список 10 найвідоміших винаходів українців.
4. Намалювати українську хату та предмети побуту українців.

Методика «Національні стереотипи» (К.І.Чорна)

Мета: виявити рівень сформованості в школярів ціннісного ставлення до інших народів.

Інструкція

Вам буде запропоновано список представників різних національностей. Назвіть характерні, на вашу думку, риси особистості та поведінки типового представника кожної з національностей (обов'язково п'ять властивостей для кожного).

Текст методики

1. Американець .
2. Німець...
3. Росіянин...
4. Українець ...
5. Грузин ...
6. Типовий представник вашої національності (вказіть якої саме ...).

Повідомте про себе: стать ... вік ... національність: батька ..., матері ..., моя... місце народження ... Місце проживання років ... (місто, область, країна) і зараз...(місто, область, країна).

Коментар

По характеру відгуків про представників різних національностей можна робити висновки про сформованість ціннісного ставлення до інших народів. 5 груп толерантних характеристик свідчать про високий рівень сформованості даної риси, 4 групи – про середній, нижче – про низький. Якщо у групі характеристик для кожного представника різних національностей зустрічається хоча б один нетолерантний відгук, то цю групу характеристик не можна зараховувати.

Перехід до підліткового віку супроводжується зменшенням ролі дорослих у житті дитини, формуванням самостійності, бажанням виконувати нові соціальні ролі, що визначає такі якості, як самооцінка, критичність, соціальна активність, прагнення самостійно розібратися у складних моральних питаннях, здатність до осмислення дійсності. Тому важливо було залучати дітей до дискусій, під час яких вони б могли висловити свою думку щодо моральних проблем з метою формування власної думки, поглядів про Україну, найважливіші цінності, спільні інтереси усіх громадян України.

Як правило, дискусіям передувала відповідна підготовка, а також використання активних методів, серед яких доцільність підтвердили «Відкритий мікрофон», «Вільна трибуна», які давали змогу учням бути почутими. Зокрема, «Відкритий мікрофон» був шансом не лише висловити думку, міркування, позицію, а й незгоду з якимись сторонами життя, спонукати однолітків і дорослих до вирішення наболілих проблем. Тут важлива роль відводилася вчителю, який мав допомогти учням у підготовці до участі у «відкритому мікрофоні», спонукати учнів до відкритості, справедливості і, водночас, виховувати уміння аргументувати, використовувати об'єктивну критику, не переходячи на персоналії та образи. При організації «відкритого мікрофону» вчителям потрібно було звертати увагу на організаційну, технічну, змістовну й естетичну сторони такої форми роботи. Теми виступів у «відкритому мікрофоні» формулювалися таким чином: «Що я

хотів (ла) би сказати...», «Хочу привернути Вашу увагу...», «Давайте шукати рішення...», «Прошу слова». Перш ніж працювати у режимі відкритого мікрофону, учитель пояснював учням, що усі виступи будуться за схемою: «Теза – аргумент – ілюстрація».

З точки зору школярів, найбільшою проблемою для сучасної молоді є обмеженість перспектив в Україні через корумпованість суспільства, боротьбу України за свою територіальну цілісність, відсутність правової держави в Україні, перманентні кризи в політиці і економіці, які негативно позначаються на смисложиттєвих цінностях молоді є фактором зневіри, розчарувань, змушуючи планувати життя за межами України, тоді як самі школярі мають бажання самореалізуватися в Україні, що для них дуже важливо. Діти дійшли згоди, що їхнє майбутнє залежить від зусиль кожного.

Якщо у роботі зі школярами середньої ланки здебільшого використовувалися міні-дискусії, то зі старшокласниками – дискусії, брейн-ринги.

Міні-дискусії, зазвичай, використовували з метою актуалізації етичних знань про базові смисложиттєві цінності, пошуку смислу життя, осмислення своїх вчинків і життєвого досвіду, уміння визначати важливі і другорядні цілі та ін. У міні-дискусіях діти вчилися не лише висловлювати власні судження, але й засвоювали культуру дискутування. Зокрема, учням радили: чітко формулювати думку, дотримуватися певної логіки, бути послідовним, підкріплювати власні думки аргументами, дотримуватися мовленневої культури, не перебивати, не підвищувати голос, говорити чітко і спокійно. Закінчувати думку узагальненням, висновками.

Так, у проведеній міні-дискусії для семикласників «Чи вміємо ми цінувати людей на своєму життєвому шляху» розглядалися наступні питання:

- Що означає цінувати людей?
- Чи одне й те саме цінувати людей і використовувати їх?
- Чи можна вимагати поваги до себе, принижуючи інших?
- Чи позначаються помилки, які ми допускаємо у житті, на ставленні до насінших людей?
- Чи вміємо ми виявляти свої достоїнства?
- У чому полягає ціннісне ставлення до себе та до інших людей?

Такі міні-дискусії, стимулювали школярів до самопізнання, об'єктивної самооцінки та самоаналізу, спонукали замислитися над важливими питаннями. Для учнів 5–9-х класів було проведено ряд міні-дискусій з наступних тем:

- Що повинно об'єднувати усіх українців?
- Куди має рухатися Україна ?
- Бути гідним українцем.
- Свобода і сваволля.
- Чому важливо зберегти українську мову?
- Традиції, які ми втрачаємо...
- Чому престижно бути українцем?
- Чи є зашифровані знаки в українському мистецтві?
- Правда у кожного своя чи одна на всіх?
- Що означає бути патріотом?
- Чи може бути Україна світовим лідером?
- Любов до України – обов'язок чи поклик душі?

У деяких випадках педагогами використовувалися прийоми заострення дискусії, серед яких:

- незрозуміння проблеми, що дає можливість уточнити аргументи та формулювання учнів;
- сумнів, щодо ідей чи достовірності фактів, потреба у ґрунтовному підтвердженні;
- проблематизація та заострення уваги на ключових позиціях спонукає учнів до активної роботи і пошуку ґрунтовних аргументів та прикладів;
- альтернатива як протиставлення точок зору, що сприяє всебічному аналізу дискутованої проблеми;
- доведення до абсурду, активізує пошук зваженого рішення, прийняттого для всіх.

Так, для школярів були проведені дискусії «Звички українців, які дивують іноземців», «Десять причин закохатися в Україну», «Як навчитися розмовляти українською мовою», «Що таке лінгвоцит і як він впливає на мову?», «Що Україна подарувала світові?».

Інтерес у старшокласників викликала така інтерактивна форма роботи, як брейн-ринг, з роботою у командах. Для учнів 7-9-х класів був проведений брейн-ринг «Свобода» «для» чи «від?».

Метою брейн-рингу було: формувати уявлення дітей про свободу і відповідальність, власні права, виховувати розуміння свободи як смисложитевої цінності, розвивати навички дискусії, уміння відстоювати власні погляди, поваги до опонентів.

У своєму вступному слові вчитель звертав увагу на актуальність проблеми та її значення для кожного, знайомив з правилами дискусії. Сама ж дискусія розгорталася за правилами дискусійних орелей, коли кожне дискусійне питання розглядалося з полярних позицій, що посилювало дискусію і робило її цікавішою для усіх учасників. На кожне запитання для підготовки відводилося 2 хвилини, в обговоренні брала участь уся команда, по завершенні відповідав капітан, або той, кому він надавав слово.

У ході брейн-рингу перед командами ставилися наступні питання.

Свої відповіді на запитання представники команд розпочинали з:

1. *Чи потрібна свобода?*
 - Людині потрібна свобода, бо...
 - Людина боїться свободи, бо ...
2. *Для чого потрібна свобода?*
 - Свобода людині потрібна для...
 - Свобода людині потрібна від...
3. *Чи має свобода якісь межі?*
 - Людина вільна, бо має право...
 - Свобода людини обмежується...
4. *Якою має бути свобода?*
 - Свобода – це відповідальність, бо...
 - Свобода – це свавілля...
5. *Чим регулюється свобода?*
 - Свобода регулюється...
 - Перешкодами для свободи є...

Брейн-ринг також передбачав презентацію домашнього завдання «Захист свобод громадян на законодавчому рівні», де кожна команда висвітлювала найважливіші міжнародні документи та закони Конституції України, що забезпечують захист свобод громадян.

Обов'язковим був і конкурс капітанів «Права і обов'язки», де учасникам пропонувалося назвати права, якими вони активно ко-

ристуються і ті, якими мало користуються та обов'язки, які завжди виконують і ті, якими нехтують.

Виконання різноманітних вправ та участь у вікторині показали інтерес учасників брейн-рингу до такої смисложиттєвої цінності як свобода, дозволили усвідомити її значення у житті людини.

Козацький КВК

Слово вчителя. Отже ми зібралися, щоб переконатися, що ми є нащадками нашого славного козацького роду, що в наших жилах тече кров сміливих, відважних, розумних людей – вільних козаків.

Гетьман (*читає*).

«Сини мої, козаки! Я, гетьман козацького війська, наказую провести змагання двох куренів, щоб підняти бойовий дух і мудрість нашого козацтва». Отамани, шикуйте курені!

Привітання куренів один одному.

Отаман першого куреня (*командує*).

Курінь «Козацька шабля»! Рівняйсь, струнко! Наш девіз:

Всі. Козаки – це вільні люди,
Козаки – безстрашні люди,
Козаки – борці за волю,
За народну славу долю!

Привітання суперникам:

«Нехай знає рідна мати – вільна Україна:
Козаки ми ще маленькі – зате гідна зміна».

Отаман другого куреня (*командує*).

Курінь «Сивий коник»! Рівняйсь, струнко! Наш девіз:

Всі. Степ-широкий – то мій сват,
Сивий коник – то мій брат.

Привітання суперникам:

«Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажемо, що ми, браття, – козацького роду!»

Звучить магнітофонний запис Гімну України. Всі стоять струнко.

Розминка.

Вчитель. А чи добре знаєте ви історію свого народу? Пропонуємо запитання для команд (почергово).

Вибирається журі. Голова журі – гетьман.

I.

1. Що означає слово «козак»?
2. Як утворилися козацькі поселення?
3. Де виникла головна фортеця Січі?
4. Хто був першим гетьманом Запорізької Січі?
5. Чому Січ назвали Запорізькою?
6. Що означає слово «побратим»?
7. Що вміли робити на Січі?
8. Як приймали у козаки?
9. Які лицарські чесноти були у козаків?
10. Як скасували Запорізьку Січ?

II. Хто сильніший?

Перетягування каната двома куренями. Підбиття підсумків за перші три етапи гри.

III. Козацька кмітливість.

Вчитель. Курінь, який відповість першим, отримує очко. Читаємо швидко.

1. Як називається море, в яке впадає Дніпро? (*Чорне*)
2. Яка пташка співає «спати пора»? (*Перепілка*)
3. Ім'я української поетеси, співачки часів козацтва. (*Маруся Чурай*)
4. Військовий човен козаків. (*Чайка*)
5. Як називалась військова козацька сторожа? (*Бекет*)
6. З якого дерева були ложки у козаків? (*Із верби*)
7. Хто такі яничари? (*Військо шаха*)
8. Що таке байдак? (*Великий човен*)
9. Хто стояв на чолі козацького війська? (*Гетьман*)
10. В якому творі М.Гоголя розповідається про козацьке життя? (*«Тарас Бульба»*)
11. Яке релігійне свято є козацьким? (*Свято Покрови 14 жовтня*)
12. Що означає сарай? (*«Палац» з кримськотатарської мови*)
13. Стародавня зброя, яка стала символом гетьманської влади? (*Булава*)
14. Хто з українських гетьманів найдовше тримав булаву? (*Мазепа*)

Підрахунок балів.

IV. Козацький гопачок.

Вчитель. Козацький танець був не просто танцем для душі. Це були спеціальні акробатичні вправи, які допомагали козаку навіть у бою.

Козак, як вихор, міг із шаблею в руках, вистрибуючи, виконувати спеціальні елементи танцю. Самі вороги говорили, що важко битися з козаком, в якого вселився ніби сам біс. Це козаку допомагав танок,

Отож, спробуйте і ви свої сили в танці.

Конкурс «Хто кого перетанцює».

За бажанням вибираються два учасники із різних команд. Хто довше танцюватиме навприсядки, той – переможець.

VI. Конкурс отаманів.

За 5 хвилин записати імена відомих гетьманів України часів Козаччини.

VII. Конкурс «Визволи побратима з полону».

Вчитель. Ми згадували з вами, що побратими – це названі брати, що побратались і дали слово честі і вірності.

Чи знаєте ви, які клятви давали побратими один одному?

Уявімо, що в кожній команді козаки побраталися.

Учасники стають парами у кожному курені.

Одного із побратимів забрали в полон турки. Щоб його визволити, необхідно пройти нелегкий шлях:

- Добігти до кільця і закинути м'яч.
- Із зав'язаними очима розплутати зав'язаний шпагат.
- Зібрати в обруч розкидані на підлозі шарики, кубики.
- Залізти в мішок і дострибати до побратима.
- Прив'язати побратима до себе (*нога до ноги*) і повернутись назад.

VIII. Конкурс співу(домашнє завдання).

Вчитель. Що то за козак, коли він не любить співати?

Команди куренів мають переспівати одна одну. Виконуються тільки козацькі пісні. Пісні готувалися вдома. Співають по одному куплету. Перемагає команда, що більше знає пісень.

IX. Підсумок.

Виступає гетьман. Читає грамоту.

Гетьман. Я – гетьман усіх вільних земель українських і всієї держави – даною мені владою і своєю волею велю привітати найсміливіших, найдружніших козаків.

Нагородження учасників.

ТУРНІР ЕРУДИТІВ (гра для учнів 7-8 класів)

Мета: виховувати ціннісне ставлення до Батьківщини, бажання краще знати її історію, культуру, розвивати навички колективної співпраці, культури мислення, спілкування, спонукати до самоосвіти.

Обладнання і матеріали: магнітофон, мікрофони, годинник пісочний, фішки.

Ведучий 1. Дорогі діти! Сьогодні ми вправлятимемося не у влучній стрільбі, як у звичайному тирі, а у влучних відповідях і спробуємо дістатися інтелектуального яблучка, тому будьте ласкаві, зосередтеся і приготуйтеся до гри.

Ведучий 2. Увага! Оголошуємо правила гри.

- завдання для всіх команд зачитується одночасно;
- кожна команда має одну хвилину для правильної відповіді;
- за затримку відповіді з команди знімаються бали;
- за кожну правильну відповідь команді нараховується один бал;
- перемагає команда, яка найбільше набирає балів.

Орієнтовні запитання:

1. Які річки на території України впадають у Чорне море? (Дніпро, Південний Буг, Дунай, Дністр).
2. Які галузі рослинництва є в Україні? (Садівництво, овочівництво, рільництво).
3. Назвіть атомні електростанції, що діють в Україні? (Хмельницька, Рівненська, Запорізька, Южноукраїнська).
4. Назвіть види транспорту, що функціонує в Україні? (Залізничний, морський, річковий, повітряний тощо).
5. Назвіть українські народні інструменти? (цимбали, бандура, трембіта, сопілка).
6. Назвіть відомих українських вчених? (Патон, Вернадський, Сікорський, Амосов, Антонов, Шалімов .)
7. Які моря омивають Україну? (Чорне, Азовське море).
8. Які дерева є символами України? (Дуб, тополя, калина, явір).

9. Які ви знаєте українські танці? (Гопак)
10. Назвіть обласні центри України? (Миколаїв, Одеса, Київ, Житомир, Вінниця).
11. Які мови в Україні є найбільш поширеними? (Українська, російська, кримськотатарська, польська).
12. З якими державами межує Україна? (Молдова, Білорусія, Польща, Росія, Румунія).
13. Навіть найбільші річки України? (Дніпро, Південний Буг, Дністер).
14. Які міста в різні часи були столицею України? (Київ, Харків, Батурин).
15. Назвіть язичницьких словянських богів? (Перун, Ярило, Коляда).
16. Які фруктові дерева ростуть на території України? (Груша, яблуно, вишня, слива).
17. Як раніше називалася криниця в Україні? (Журавель).
18. Назвіть українські народні казки? (Сірко, Котигорошко, Колосок)
19. Назвіть зернові культури які вирощуються в Україні? (пшениця, жито, просо, овес).
20. Назвіть відомих співаків України? (А.Соловйинко, Н.Яремчук, Т.Повалій).
21. Назвіть самі відомі замки України? (Камянець-Подільський, Меджибізьський, Хотинський, Воронцовський).
22. Назвіть найвідоміші лаври України? (Києво-Печерська, Почаївська, Святогорська).

Підведення підсумків гри.

«МОЗКОВИЙ ШТУРМ» «Що спільного у словах герой, героїзм, героїчний? Які моральні якості притаманні героям? Кого ви можете назвати героєм?»

Вчитель пропонує учням висловити свої думки вголос. Усі пропозиції учнів записуються на дошці або в етичні щоденники. Вчитель підбиває підсумки і ще раз зачитує записи від початку до кінця.

Нами розроблені виховні години для учнів 7-8 класів з патріотичної тематики, на яких розглядаються питання незалежності та соборності України, героїчного минулого українського народу.

На занятті «Моє село чи місто» виховується любов до рідного краю, почуття гордості за свою Вітчизну, розвивається у дітей прагнення бути свідомими громадянами України, її патріотами.

НАРОДОЗНАВЧИЙ КОНКУРС ЕРУДИТІВ.

Мета: викликати інтерес до історії, національної культури; сприяти розширенню кругозору, розвитку логічного мислення; сприяти шанобливому ставленню до народних звичаїв, традицій та обрядів.

Обладнання:

1. Ігрові столи для членів команд.
2. Трибуна для ведучих.

Ведучий. Любі друзі! Вітаємо вас на нашому конкурсі ерудитів!

Ведуча. Сподіваємось, що сьогоднішня гра принесе всім учасникам задоволення.

Ведучий. Оголошуємо I тур гри.

Ведуча. Увага! Запитання першого туру.

1. Яке дерево використовувалося в українців як один із надійних оберегів від відьом, упирів тощо? (Осика.)
2. Освячена, вона зберігалася в хаті й широко застосовувалась як лікувальний засіб чи як оберіг. Побутувало повір'я: де вона є – там не вдарить блискавка; вона перепиняє дорогу в дім нечистій силі, особливо відьмам. Що це? (Верба.)
3. Тлумачний словник української мови подає два значення слова «толока». Якщо наголос зробити на другий склад, то слово означатиме місце, де випасали домашніх тварин. Про що йтиметься, якщо наголос зробити на останній склад? (Про колективну взаємодопомогу.)
4. За православним ученням пости покликані оберігати людину від поганих учинків та готувати організм до відповідних змін пір року. За церковним календарем протягом року є чотири пости. Назвіть їх. (Великий піст: після різдвяних свят до Великодня; Петрівський: починається через тиждень після Зелених свят до Петра й Павла (12.07); Успенський, або Спасівка: найкоротший – два тижні; Різдвяний – 40 днів.)
5. Він відігравав важливу роль як оберіг від злих сил, а також – у практиці народної медицини. Наділення його чудодійною силою значною мірою зумовлене цілющими власти-

востями і своєрідним запахом. Про яку рослину йдеться? (Про часник.)

6. Що найчастіше використовувалось як оберіг від русалок, зустріч із якими вважалась особливо небезпечною в «русалчин Великдень» – у наступний після Зелених свят четвер? (Полин.)
7. З давніх-давен мандрівники, проїжджаючи Україною, зауважували їх як достеменну особливість місцевих краєвидів. Вони, звані в народі фігурами, ставилися на роздоріжжях, при в'їзді до міста або села й уособлювали як глибоку віру наших предків, так і найдавнішу народну традицію. Про які придорожні обереги йдеться? (Про хрести.)
8. Саме це дерево найкраще оберігало пожитки від молі. Його не точив шашіль. З нього виготовляли господарські прилаштування: це брики, діжки, всілякі барильця, бодні для зберігання збіжжя й муки і майже все хатнє начиння – мисник, вішалку, лави, діжу для випікання хліба, навіть поріг. Назвіть не дерево. (Сосна.)
9. Якого птаха, що, за повір'ями, оберігає родинне щастя, називали «гайстриком», «веселиком»? (Лелеку.)

Ведучий. Дякуємо членам команд та їх капітанам. Рахунок за результатами першого туру (оголошує результати, називає команду, яка виходить у півфінал). Привітаємо учасників гри і запросимо їх зайняти свої місця в залі. А за ігрові столи запрошуємо учасників другого туру.

Ведуча. У другому турі грають (називає команди та капітанів). Тема другого туру – «Життя та побут українців».

Ведучий. Традиційне українське житло – хата – цілком оригінальний витвір народу, який здавна був самобутнім явищем в історії архітектури, високим зразком будівельних, мистецьких, етичних та естетичних конструкцій. Довгий шлях свого розвитку пройшла хата – від приземкуватої землянки до чепурної, що вчарувувала увесь світ, оселі з білизнаю стін, вишневих садків, вишитих рушників на покуті, мальованих коминів і терпкого запаху рути-м'яти на долівці.

Ведуча. Увага! Оголошуємо запитання другого туру.

- 1 У традиційному українському житлі долівка завжди була глиняною, а стеля підтримувалася поздовжніми або попережними балками. Як вони називалися? (Сволоки.)
- 2 Зерно на борошно традиційно перероблялось у цих двох муко-мельних спорудах. Назвіть їх. (Млин, вітряк.)
- 3 Як називалася вичинка шкіри овець для одержання овчини? (Кушнірство.)
- 4 Чим витягали горшки з печі? (Рогачами.)
- 5 «Без господаря двір плаче, а без господині – хата, бо вона в ній три вугли тримає», – говориться в українському народному прислів'ї. Назвіть ці три «вугли». (Піч, стіл, діжа для випікання хліба.)
- 6 Оранка – спосіб розпушування землі перед сівбою. Звідки походить назва «оранка»? (Оранка у далекому минулому здійснювалася ралом – оралом, звідси й назва.)
- 7 Що таке чинбарство? (Вичинка шкіри волів та коней, з якої шили взуття.)
- 8 Одна з небагатьох страв, яка витримала тиск релігійної заборони вживати в їжу кров забитих тварин. Дохристиянські народні смаки перемогли і ми донині вживаємо цю самобутню страву. Яку? (Кров'янку.)

Ведучий. Дякуємо членам команд та їх капітанам. Рахунок за результатами другого туру (оголошує результати, називає команду, яка виходить у півфінал). Привітаємо учасників гри і запросимо їх зайняти свої місця в залі. А за ігрові столи запрошуємо учасників третього туру.

Ведуча. Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група мають свої традиції, звичаї, обряди та свята, становлення яких відбувалося протягом багатьох століть. Обрядово-звичаєва сфера – це ті прикмети й ознаки, за якими розпізнається народ не тільки в сучасному, а й у його історичному минулому.

Ведучий. Оголошуємо тему третього туру – «Традиційні родинні звичаї». У третьому турі беруть участь (називає команди і капітанів).

Ведуча. Увага! Оголошуємо запитання.

1. Як у народі називається рушник для пов'язування сватів? (Плечовий.)

2. На цей ювілей обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простилали вовною догори кожух як обереговий знак, садовили на нього хлопчика. А що відбувалося потім? (Пострижини – традиційне відзначення річниці від дня народження дитини; названий батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест.)
3. Наш народ склав багато влучних прислів'їв та приказок про родинні звичаї та обряди. Назвіть одне з них, пов'язане зі сватанням, яке не відбулося. (Прийшла Покрова – заревла дівка як корова.)
4. Як називався заключний етап сватання, обрядове закріплення згоди на шлюб? Водночас це був перший передвесільний обряд, що набував законної чинності. (Заручини або полюбини, рушники, сватанки – у кожному регіоні була своя назва.)
5. Найточніша народна назва цього місяця – весільник. Про який місяць ідеться? (Про жовтень. Це був час, коли в селах масово шлюбували дітей. Від Покрови – 14 жовтня – вже дозволяли справляти весілля. У народі так і казали: жовтень на весілля багатий.)
6. Хто відігравав важливу роль в обряді хрестин? (Куми або другі батьки новонародженого. У церковному варіанті – хрещені батьки.)
7. Назвіть весільний обряд, що символізував перехід молодої до заміжного стану. (Покривання – коли знімали з молодої весільний вінок і одягали хустку.)
8. До неї в народі ставилися шанобливо й бережливо. З нею пов'язані не лише суто символічні, а й етичні норми, глибокий підтекст народної моралі – про дівочу честь і цнотливість, що за всіх часів були найвищим взірцем шляхетності. Про який дівочий символ ідеться? (Про дівочу косу.)

Ведучий. Дякуємо членам команд та їх капітанам. Рахунок за результатами третього туру (називає результати і команду, яка виходить у півфінал). Привітаємо учасників гри і запросимо їх зайняти свої місця в залі. А за ігрові столи запрошуємо учасників четвертого туру: три команди, які є переможцями за результатами гри у першому, другому та третьому турах.

Ведуча. Український народний одяг – яскраве й самобутнє культурне явище, яке розвивалося й удосконалювалося протягом століть.

Ведучий. Оголошуємо тему четвертого туру—«Українське національне вбрання». У четвертому турі беруть участь (називає команди і капітанів).

Ведуча. Увага! Оголошуємо запитання.

1. Тонке, біле, прозоре полотно, яке ткалось у давнину зі спеціальних сортів льону (лущик, простяк), мало довгий, трудомісткий процес виготовлення ниток. Як називалося це унікальне полотно? (Серпанок.)
2. З якої лікарської рослини українці в давнину виготовляли зелену фарбу і прядиво для грубих тканин? (З кропиви.)
3. Що таке очіпок? (Обоє ‘язковий головний убір заміжніх жінок.)
4. Як правильно закінчити речення: «Єдиним видом натільного жіночого і чоловічого одягу в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття ...? (Була полотняна сорочка.)
5. Як називається зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину? (Кожух.)
6. Як називався типовий одяг козацьких часів, що шився із синьої китайки або з доброго сукна фабричного виробництва? (Жупан.)
7. Свого часу вони були модними серед дівчат і молодих жінок, їх крій настільки універсальний, що одним і тим самим виробом могли користуватися дівчата й жінки з різними статурами й віковим цензом. Назвіть їх. (Плаhti – вони добре гармоніювали з вишитими або тканими блузами, були практичними в ужитку. Дівчина на власний смак підкреслювала витонченість фігури чи ховала окремі вади. Усе це разом узяте й визначало довголіття народного одягу.)
8. Як називали взуття, плетене з кори дерев? (Личаки.)
9. Назвіть широко розповсюджене по всій Україні квадратне платове вбрання голови. (Хустка.)

Ведучий. Дякуємо членам команд та їх капітанам. Рахунок за результатами четвертого туру (оголошує результати і називає команди, які виходять у фінал). Привітаємо учасників гри і запроси-

мо членів команди (називає) зайняти свої місця в залі. А за ігровими столами залишились учасники п'ятого туру: дві команди, які за результатами чотирьох турів набрали найбільшу кількість балів.

Ведуча. Рослинна символіка є єдиним із важливих виражальних засобів в усіх жанрах усної словесності. Зміст запитань п'ятого туру пов'язаний саме з рослинною символікою.

Ведучий. Тема п'ятого туру – «Народні символи».

Ведуча. Увага! Оголошуємо запитання.

1. Назвіть рослину, яка в українському фольклорі є символом сліз. (Горох: «Сльози котяться як горох».)
2. Назвіть рослину, яка у весільних приповідках і побажаннях символізує подружнє життя, міцне здоров'я й довголіття молодих. (Дуб.)
3. З якою рослиною фольклорна народна творчість часто пов'язує мотиви зради, розлуки та невірності в коханні? (З терном.)
4. З чого плели весільний вінок, який символізував тривале кохання? (З хрещатого барвінку.)
5. У засушеному вигляді ці квіти мають сильний стійкий запах, завдяки чому вони отримали широке ритуальне застосування. Ними обкурювали хворих. Вінки з освячених квітів одягали на голову померлим дівчатам, клали в труну. У народній поезії вони є символом святості, чистоти, приязні. (Васильки.)
6. Мотря з «Кайдашевої сім'ї» Івана Нечуя-Левицького певним чином перевіряла місце, на якому мали будувати хату. Як вона це робила? (Посіяла на тому місці жито, яке зішло, – це означало добру прикмету: можна було на тому місці ставити хату.)
7. Великий Кобзар, перебуваючи на засланні в Орській фортеці, висадив у пустелі саме цю гілочку, доглядав її, щоб прижилася й нагадувала йому про рідну Україну. Про яку гілочку йдеться? (Про вербову.)
8. Вона символізує жіночу красу, дівочу цноту. Широко використовувалась у народній обрядовості, зокрема у весільній. Назвіть цю рослину. (Калина.)

9. У який день у церкві святять груші, яблука, мед і обжинкові вінки або жмут колосся жита й пшениці? (19 серпня – на Спаса.)

Ведучий. Дякуємо членам усіх команд та їх капітанам. Рахунок за результатами останнього туру (оголошує результати, називає команду-переможця). Привітаємо усіх учасників гри.

(Нагородження переможців.)

Ведуча. Хай щастить вам! До наступних зустрічей у клубі інтелектуального спілкування!

(Звучить мелодія пісні «Хай щастить».)

5.4. Взаємодія школи і сім'ї як фактор формування національно-культурної ідентичності підлітків

Становлення України на пострадянському просторі, як держави, в якій інтенсивно розвивається національно-громадянське суспільство, вимагає створення умов для формування у підростаючого покоління моральних якостей та почуття приналежності до української нації і української культури, спільної відповідальності за долю України. Серед них найважливіше місце займає особистісна національно-культурна ідентичність, завдяки якій людина спроможна давати відповідь на виклики, перед якими стоїть наша країна: «відстоювання власної територіальної цілісності, становлення політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України» (Бех, І. & Журба, К., 2017, с. 24).

Агресія Росії і військові дії на сході України збурили суспільство і на поверхню вийшли суперечності, які досі були приховані під шаром повсякденного побуту і які вимагають негайного вирішення. Передусім виникло невідкладне завдання створення критичної маси національно налаштованих громадян для надання характеру безповоротності процесу розвитку України як незалежної, самостійної держави, спроможної достойно існувати серед інших.

Це завдання як раз і вирішується шляхом формуванням у молоді, зокрема у підлітків, національно-культурної ідентичності. Серед багатьох умов і факторів, які зумовлюють процес формування у підлітків національно-культурної ідентичності, значне місце займає аспект, якому останнім часом не приділяють належ-

ної уваги, а саме взаємодії школи і сім'ї, хоча ці соціальні інституції є найважливішими у вихованні підростаючого покоління.

Негативним явищем шкільної освіти передвоєнних років стало звуження значною частиною вчителів своїх функцій та зменшення їхньої уваги до виховної складової єдиного навчально-виховного процесу. Формалізований, декларативний характер виховання у багатьох загальноосвітніх навчальних закладах зумовив акцентування на навчальному процесі, додержанні дітьми у школі зовнішньої дисципліни, матеріальній допомозі сім'ї школі. Обмеженість виховної діяльності, особливо спрямованої на патріотичне виховання та формування національно-культурної ідентичності, призвело до ще глибшого розмежування між патріотично налаштованими батьками і тими, які байдуже або вороже ставилися до розбудови української держави зі ствердженням національної першості по всіх суспільних напрямках. Це, в свою чергу, продовжило існування думки про вторинність і меншовартісність всього українського – мови, культури та ін., зорієнтованість на цінності інших держав, виникнення і поширення сепаратизму.

Упущення у формуванні національно-культурної ідентичності зростаючої особистості об'єктивно викликані ще й професійною зайнятістю батьків, намаганням родини вижити у складних соціальних умовах, відірваністю певної частини батьків від народного ґрунту (поганим знанням українських традицій, історії), прямим бажанням перекласти функції виховання дитини на навчальний заклад та ін.

Водночас, саме сім'я відіграє провідну роль у формуванні національно-культурної ідентичності дитини, оскільки первинні уявлення дитини про себе як особистість, основи світогляду, ставлення до себе та до інших, моральні цінності закладаються в сімейному середовищі. В родині дитина опановує рідну мову, отримує уявлення про власну етнічну та культурну приналежність, набуває знань про інші народи й етноси, шляхи співіснування в міжнаціональному просторі. Як первинна форма спільності людей, сім'я найбільш безпосередньо поєднує в собі індивідуальне і колективне начало, є першим джерелом соціальних ідеалів і критеріїв співжиття серед розмаїття культур у суспільстві.

Формування національно-культурної ідентичності підлітка, як і становлення особистості дитини в цілому, прямо залежать від змістового наповнення та співіснування сім'ї у характерному для України полікультурному соціумі. Слід зважати на те, що батьки виступають носіями цілком конкретних національних і суспільних ідеалів, які трансформуються у свідомості дітей життєвими меседжами. Це відбувається, якщо дитина цілком довіряє батькам, розуміє і сприймає їх переконання та спосіб життя. Тому сімейне середовище, спілкування і взаємодія дитини з батьками є передумовою ефективного формування її національно-культурної ідентичності.

Просторові і часові значення життєдіяльності підлітка значним чином вибудовуються під контексти, створювані сім'єю і школою, їх взаємодією. Взаємодія як філософська категорія відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого (Ярмаченко, М. (Ред.), 2001, с.82). Про взаємодію як реальне явище можна говорити тільки тоді, коли існують наступні ознаки: «взаємозалежний обмін діями; система взаємно обумовлених індивідуальних дій суб'єктів, спрямованих на реалізацію їх спільної діяльності, пов'язаних причинною залежністю, за якою поведінка кожного з учасників виступає одночасно стимулом і реакцією на поведінку інших...» (Алексєенко, Т., 2009, с. 62).

Взаємодія між школою і сім'єю, педагогами і батьками, дорослими і підлітками, яка насичується специфічним змістом, спрямованим на відтворення історичної правди, пам'яті, пропагування національних ідеалів, національної гідності, національної самосвідомості й патріотизму, яка реалізовується доцільними й відповідними формами роботи, виступає інтегруючим фактором процесу формування національно-культурної ідентичності підлітків.

Кожна зі сторін взаємодії у процесі формування національно-культурної ідентичності підлітків своїми специфічними засобами допомагає іншій найбільш повноцінно реалізовувати свої можливості, що не тільки збагачує виховний потенціал кожного суб'єкта виховання, а й забезпечує найкраще використання специфічних особливостей один одного в єдиному виховному проце-

сі. Підвищуючи виховний потенціал сім'ї, школа забезпечує міцну основу своєї роботи у визначеному напрямі.

Виховний потенціал сім'ї, на думку Т.М. Демиденко, є тим внутрішнім ресурсом, який створює резерви для родинного виховання. Цей виховний потенціал включає наступні компоненти: виховну діяльність батьків; виховне середовище родини, яке створюється способом її життєдіяльності; різноманітні види діяльності родини, переважно побутова праця, до якої залучаються діти. Особливістю визначених компонентів є те, що частина з них змінюється на трьох рівнях: історичному, пов'язаному з соціально-економічними й культурними змінами в суспільстві та їх впливом на структуру, функції родини, особливості стосунків між родичами, а відповідно на процес родинного виховання; національному, що відображає трансляцію родинних традицій, звичаїв через призму національних і релігійних цінностей, надаючи виховному процесу національно-самобутнього характеру; індивідуальному, за яким враховуються вікові особливості дітей, батьківський досвід виховання, що створює своєрідність виховного процесу в конкретній родині (Демиденко, Т., 2011, с. 48).

У найбільш загальному вигляді структура педагогічної взаємодії за етапами її проходження, має наступні елементи: усвідомлення проблеми і мети; сприйняття партнера із взаємодії; прийняття рішення; акти комунікативної діяльності і поведінки (Лийтметс, Х., 1979, с. 20).

Конкретизуючи таку структуру, процес взаємодії школи і сім'ї у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків можна розглядати таким чином:

Педагогічна діагностика сім'ї (готовність батьків до взаємодії з педагогами та підлітками у формуванні національно-культурної ідентичності останніх, вивчення національно-культурних особливостей родини, моральних переконань та ін.). 2) Визначення мети, завдань спільної діяльності педагогів та батьків у формуванні національно-культурної ідентичності підлітка в залежності від готовності батьків до цієї діяльності. 3) Планування спільної роботи з підвищення підготовленості батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків і стану її сформованості. 4) Реалізація різноманітних форм взаємодії школи і сім'ї

з метою підвищення готовності батьків і рівня сформованості у підлітків національно-культурної ідентичності. 5) Контроль та облік спільної роботи (аналіз роботи з батьками, результатів формування національно-культурної ідентичності підлітків). 6) Стимулювання узгоджених та взаємозумовлених дій педагогів і батьків, батьків і дітей (обговорення позитивного досвіду застосування отриманих знань і вмій у практиці, висунення найпідготовленіших батьків у групи радників, експертів, тренерів). 7) Корекція спільної діяльності (уточнення змісту, напрямів, форм роботи відповідно до реального стану підготовленості батьків і сформованості національно-культурної ідентичності підлітків).

У педагогічній взаємодії, побудованій таким чином, утворюється певна цілісність, існування якої неможливо без розподілу функцій (Обозов, Н., 1979, с.124). Функції взаємодії визначені тим, що досягнення спільної мети можливо тільки спільними діями. Ці функції ґрунтуються на взаємному врахуванні можливостей, що сприяють взаємодії, взаємній згоді і домовленості на єдине керування, яке, з одного боку, хоча й обмежує свободу дій кожного, але, з іншого, надає можливість для більш повної участі в спільній справі.

Проведена на етапі констатувального експерименту об'єктивна діагностика, виявлені суперечності і потреби викликали необхідність розробки індивідуальних програм розвитку і саморозвитку підлітків, створення комплексу методичного забезпечення, яке передбачало роботу з різною кількістю батьків – індивідуально, у групі, колективно.

У цьому контексті важлива роль відводилася консультуванню батьків і дітей. Ми керувалися положенням С. Гальцової, згідно якого: «Основні цілі психологічного консультування респонденти бачать в отриманні кваліфікованої поради, можливості навчитися новим способам поведінки і подивитися на ситуацію з «іншої точки зору», отримати підтримку сторонньої людини» (Гальцова, 2012, с. 48).

Основними умовами індивідуального консультування були конфіденційність, добровільність, відповідальність.

Консультування включало три етапи:

- *діагностувальний* – ставив за мету визначення проблем дитини, використання методів педагогічного спостереження, бесід, вивчення моральних особливостей стосунків, взаємин, ставлення до себе, до життя, до проблем;
- *планування* здійснювалося з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей, потенціалу, з опорою на сильні сторони дитини, підсиленням відповідальності та мотивації у прийнятті моральних рішень, моделюванням можливих шляхів вирішення проблеми, вироблення власних моральних цінностей, цілей, перспектив, планування власного життя;
- *психокорекційний* – включав комплекс різноманітних методів, технік і вправ, залежно від плану. На цьому етапі перевага надавалася особистісно зорієнтованому підходу та методам стимулювання (заохочення, спонукка, подяка, логічна послідовність).

Виходячи із завдань нашого дослідження індивідуальне консультування передбачало:

- емоційну підтримку, інтерес та увагу до національної культури, української мови, філософії життя, емоційної сфери дітей підліткового віку;
- розширення моральної, національної самосвідомості особистості;
- зміну ставлення до проблеми, визначення перспектив, вибір морального рішення замість «глухого кута», підвищення моральної відповідальності особистості;
- розроблення стратегії і плану досягнення мети та формування національно-культурної ідентичності.

В організації консультативної роботи з батьками і учнями підліткового віку ми використовували методіку О. Хухлаєвої, яка передбачала:

- встановлення контакту з батьками та учнями;
- з'ясування запитів підлітка та опис його труднощів;
- окреслення бажаних змін у собі та інших людях;
- психодіагностичну бесіду;
- спільний пошук причин труднощів;

- використання методу «чужих проблем» в усвідомленні своєї проблеми підлітками;
- реорієнтацію як спільне розроблення конструктивного шляху подолання проблем (Хухласєва, 2001).

З батьками 5-9 класів були проведені індивідуальні консультації на теми: «Родинні спогади у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків», «Українська пісня як засіб виховання дітей», «Народне мистецтво у побуті як засіб виховання», «Народні ігри у родинному дозвіллі», «Приказки, прислів'я, скоромовки у спілкуванні з дітьми», «Український народний етикет у моральному становленні дітей», «Народний гумор у вихованні», «Новий правопис, літературна мова та суржик», «Чому важливо розмовляти з дітьми рідною мовою», «Вибір телепрограм для родинного перегляду», «Організація відпочинку та туристичні маршрути для родини рідним краєм», «Вчимо дітей піклуватися про природу», «Традиції дарунків-символів для дорослих і дітей», «Щоб пам'ять не згасла, вивчаємо свій родовід», «Моральний зміст українських міфів і легенд».

Групове консультування проводилося для тих батьків, чії діти мали схожі проблеми в умовах чи проявах виховання. Такі консультації мали на меті вирішення схожих проблем і будувалися у вигляді бесіди із запитаннями та відповідями. За потреби до таких консультацій долучалися інші вчителі та психолог. У роботі з батьками застосовувалися ігрові прийоми, розігрувалися ситуації наближені до реальних, відпрацьовувалися методи стимулювання та комунікації з дітьми.

Проводячи батьківські збори з елементами тренінгу, нами використовувалися різноманітні вправи та ділова гра. Так, на початку заняття педагог пропонував батькам вправу «А моя дитина...», де кожен з батьків характеризував позитивні якості своєї дитини, а всі батьки підтримували оплесками та словами: «Ми за неї (за нього) дуже раді». Вправа давала змогу налаштувати батьків на позитивне сприйняття власних дітей та спільну ефективну роботу.

Ділова гра з батьками «Велика українська родина» була побудована на частковому використанні адаптованої методики Киричука, Єнотаєвої, Веселки, і що мала на меті виявити уявлення батьків з означеної проблеми, шляхи та способи її вирішення,

сприяти об'єднанню батьківського колективу, формуванню доброзичливих і довірчих відносин між батьками та педагогами (Киричук, В., Єнотаєва, Л., & Веселка, Ю., 2015, с. 19).

Ділова гра передбачала роботу дорослих в групах «діти», «адміністрація школи», «вихователі», «батьки», які виконували свої ролі у грі згідно вказаної назви. У ході ділової гри розглядалися ситуації вибору національних цінностей, подолання бар'єрів у спілкуванні з дітьми різних національностей та розширення можливостей використання української мови у житті родини, а також ситуацій, з якими часто діти стикаються у житті. Кожна група пропонувала своє бачення проблем та спосіб їх вирішення, обґрунтовуючи свою позицію. Групу експертів, як правило, очолював шкільний психолог, а також туди входили діти, які оцінювали рішення дорослих. Наприкінці гри учасники вказували, які їхні очікування виправдалися, а які ні, що вони зрозуміли.

Батьківсько-педагогічні брифінги готувалися вчителями і батьками. До участі у брифінгах запрошувалися науковці Інституту проблем виховання, медики, психологи, представники різних соціальних інститутів з метою всебічного висвітлення проблеми. Батьки за тиждень отримували інформацію про проведення брифінгу та його тематику і мали змогу підготувати запитання, які їх хвилюють. Напочатку брифінгу оприлюднювалася доповідь з заявленої теми, яку потім обговорювали педагоги з батьками та ставили бліц-запитання. Батьки були зацікавлені отримати вичерпні відповіді на поставлені запитання. На батьківсько-педагогічні брифінги відводилося не більше 30 хвилин. Тематики батьківсько-педагогічного брифінгу були: «Виховне середовище сім'ї», «Родина і етикет спілкування», «Пошанівні традиції української сім'ї», «Розвиток індивідуальності кожної дитини», «Вплив дідусів і бабусь на національно-культурну ідентичність дитини», «Цінності сучасної родини».

Інформаційні лекторії з елементами практикуму для батьків поєднували педагогічну теорію і практику та давали змогу формувати у батьків необхідні педагогічні уміння та навички. Наводимо їх тематику.

Для батьків учнів 5-6-х класів:

- драматичні сторінки історії України на прикладі поколінь;

- маємо дбати про національну і особистісну гідність наших дітей;
- як ставитися до кризи національно-культурної ідентичності у дітей.

Для батьків учнів 7-9-х класів:

- свобода і відповідальність у підлітковому віці;
- дієві засоби української етнопедагогіки;
- вчимо любити Україну особистим прикладом.

Така спільна робота дозволила виявити взаємозалежність усіх ланок освіти та взаємообумовленість виховних впливів, а також виробити спільну лінію і стратегію формування національно-культурної ідентичності у взаємодії сім'ї та школи та забезпечити принципи систематичності, холізму і центрації розвитку.

Таким чином, взаємодія сім'ї і школи є важливим фактором формування національно-культурної ідентичності підлітків, що забезпечує ефективність виховання у сучасних умовах з використанням сильних сторін цих соціальних інститутів.

ПІСЛЯМОВА

У монографії здійснене теоретичне обґрунтування та подано вирішення проблеми формування національно-культурної ідентичності у дітей підліткового віку. Результатитеоретичного аналізу та експериментальної роботи дали підстави для висновків:

На основі аналізунауковоїлітератури з досліджуваної проблеми виявлено зовнішні (ідеологічний, ціннісна убезпеченість, релігійний, історична упередженість, маніпулювання свідомістю, естетико-ціннісної спрямованості) і внутрішні (національна самоідентифікація особистості, яка втілюється у почуттях-цінностях - «Я-Українець» - «Ми-Українці») виклики.

Визначено принципи формування національно-культурної ідентичності: *гуманістичний, індивідуальний, неперервності, цілісності, наступності, культуровідповідності, природовідповідності, педагогічної компетентності, стимулювання.*

Уточнено сутністьнаціонально-культурної ідентичності підлітка, що виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України та «готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності у підлітків», як психолого-педагогічний феномен, що передбачає певний ступінь їх здатності здійснювати виховну діяльність, що створює умови для формування у підлітків самовизначення щодо їхньої приналежності до українського народу, нації, опираючись на родину, національний світогляд, українську мову, культуру, зв'язок з історичним минулим.

Визначено етапи формування національно-культурної ідентичності підлітків (на першому етапі відбувається ідентифікація, в основі якої розмежування «ми – вони»; на другому етапі формування національно-культурної ідентичності формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики; третій етап формування національно-культурної ідентичності з формуванням національ-

ної свідомості та самосвідомості, національної гідності та повагою до інших етносів і культур, готовністю до діалогічної взаємодії),

Доведено, що основою формування національно-культурної ідентичності у підлітків є національний світогляд, національна культура, рідна мова, національна ідея;

Виявлено базові моральні цінності національно-культурної ідентичності: свобода, справедливість, любов, відповідальність;

Встановлено структурні компоненти та *визначено* критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний), їх показники та виявлено рівні сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків (високий, середній, низький);

Обґрунтовано педагогічні умови формування у підлітків національно-культурної ідентичності.

Беручи до уваги, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вирішення проблеми формування у підлітків національно-культурної ідентичності, перспективними вважаємо дослідження щодо інших вікових категорій, ознайомлення з зарубіжним досвідом та пошук нових методик і технологій в організації виховного процесу хакладів різного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alavi, S., Ghanizadeh, M., Mohammadi, M., Kalthory, S., Jannatifard, F., Sepahbod, G. (2018). The Survey of Personal and National Identity on Cell Phone Addictic and Non-addictics. *Iran Journal Psychiatry*. (13(1)).15-21.
2. Aleksandravicius, E. (2008). *Emigracija ir seima – vaiku ugdymo problemos ir issukiai*. Vilnius: Versus aureus.
3. Allport, G. W. (1979). *The Nature of Prejudice*. Cambridge (Mass.): Addison-WesleyPub. Co..
4. Anderson, B. (2006). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York : Verso.
5. Baar, M. (2010). *Historians and Nationalism East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New-York: Oxford University press.
6. Berger, P. L. & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. New York : Penguin.
7. Blasi, A. (2009). The moral functioning of mature adults and the possibility of fair moral reasoning. In D. Narvaez & D. K. Lapsley (Eds.), *Personality, identity, and character: Explorations in moral psychology* (pp. 396–440). New York: Cambridge University Press.
8. Butvilas, T. (2004). *Netekties isgyvenimu ir kai kurie socializacijos aspektai jaunesniajame mokykliniame amziuje*. Vilnius: Ciklonas.
9. Deaux K. *Reconstructing Social Identity* / K. Deaux // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 1993. – Vol. 19. – № 1. – P. 4–19.
10. Deaux, K. (1993). *Reconstructing Social Identity*. *Personality and Social Psychology Bulletin*. (Vol. 19, № 1). 4–19.
11. Department For Education And Employment. (1998a). *Extending*
12. Department For Education And Employment. (1998b). *Statistics of challenge of change*. London: The Stationary Office.
13. Department For Education And Employment. (1998c). *Teachers: meeting the Department for education and employment*. (1998d). *The National Literacy Education: Schools in England 1997*. London: The Stationary Office.
14. Etzioni, A. (2004). *How Patriotic is the Patriot Act?* N. Y.: Routledge.
15. Frege, G. (1892) *Über Begriff und Gegenstand*. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* (vol. XVI). 192-205.
16. Gelisli, Y., Beisenbayeva, L., (2015). *Opinion of the university students studying in Kazakhstan about national identity*. *Social and Behavioral Sciences*. (197). 486-493.

17. Goldiș, V. (2012). *Scrieri social-politice și filosofice. Social-political and philosophical writings*. Arad: Editura «Vasile Goldiș» University Press.
18. Greenfeld, L.&Eastwood, J. (2007). *National Identity*. Oxford Handbook of Comparative Politics (C. Boix, S. C. Stokes (Eds.)). Oxford :Oxford University Press, 256.
19. Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon books.
20. Hobsbawm, E.J. (1995). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge : Cambridge University Press.
21. Joseph, J.E., (2006). *Identity and Language*. Encyclopedia of Language and Linguistics. (Vol.5). 490-491. Oxford: Elseviser.
22. Jureviciene, J., Makarskaite-Petkeviciene, R. (2011). *Emigracijoje esanciu seimu vaiku ugdymo problemos: mokytoju poziuris. Pasaulis vaikui: ugdymo realijos ir perspektyvos*, 4, 59–81.
23. Kamusella, T. (2011). *Language in Central Europe’s History and Politics from the Rule of Cuius Regio, Eius Religio to the National Principle of Cuius Regio, Eius Lingva?*. Journal of Globalization Students. (Vol.2, No1),41-57.
24. Kennedy, P., Danks, C.J. (2001). *Globalization and National Identities: Crisis or Opportunity?* London: Palgrave Macmillan
25. Kim Y.Y. (1994). *Beyond Cultural Identity*. Intercultural Communication Studies. (Vol. IV, No1).1-23.
26. Kohut, E. Z. (1986). *The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Building*.(Vol.10, December). Harvard Ukrainian Studies. P. 547.
27. Kultchytzky, A. (1963). *National Characteristics Of The Ukrainian People*. Ukraine: A Concise Encyclopaedia. (V. 1). P. 946-953.
28. Kuzmickaite, D. (2008). *Teoriniai tarptautines lietuviu migracijos diskursai. Lietuviu migracijos ir diasporos studijos*, 1, 24–32.
29. Kuzmickas, B. (2007). *Tautos tapatumo savimone: lietuviu savimones burozai*. Monograph. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras.
30. Lapsley, D. (2016). *Moral Self-Identity and the Social-Cognitive Theory of Virtue*. In J. Annas, D. Narvaez & N. E. Snow (Eds.), *Developing the Virtues: Integrating Perspectives* (pp. 34–68). N.Y.: Oxford University Press.
31. Lazdauskas, T. (2011). *Vaiku psichologinis prisitaikymas ir jo kaita vaiku issiskyrimo su tevais kontekste* (Unpublished doctoral dissertation). Vilnius University, Lithuania.

32. Levin, K. (1948). *Resolving Social Conflicts: selected papers on group dynamics [1935–1946]*. New York : Harper and Brothers.
33. Longworth, N., & Davies, R., (1996). *Lifelong learning :new vision, new implications, new roles for people, organizations, nations and communities in the 21st century*. London: Kogan Page. MACKINNON, D.W. 1962.
34. Măduța, C. (2014). Education and national identity. The local cultural heritage and its effects upon present local educational policies in Arad county from Romania. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. (116). 2847 – 2851.
35. Malinauskas, G. (2006). Darbo migracija – issukis ar parama seimos gerovei? Kaunas: VDU.
36. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In Adelson, J. (ed.), *Handbook of Adolescent Psychology*. Wiley, New York, pp. 159–187.
37. Marcia, J. E. (2001). A commentary on Seth Schwartz’s review of identity theory and research. *Identity 1*: 59–65.
38. Markus, H. (1977). Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*. (Vol. 35, № 2). 63–78.
39. Moshman, D. (2005). *Adolescent psychological development: Rationality, morality, and identity*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
40. NATIONAL FOUNDATION FOR EDUCATIONAL RESEARCH (NFER). 1998. CAPE UK: Stage One Evaluation Report.
41. *Opportunity: a national framework for study support*. London: DfEE.
42. Popeangă V., & Mureșianu I. B. (1991). Aradul cultural în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri (1908-1918). The cultural Arad in the fight for the Great Unification. Arad: Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului.
43. Prizel, I. (1998). *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
44. Rest, J. R. (1983). Morality. In P. Mussen (Series Ed.), J. Flavell & E. Markman (Eds.), *Handbook of child psychology (Vol. 3. Cognitive development, pp. 556–628)*. New York, NY: Wiley.
45. Scott L. & Jonathan F. (1992). *Modernity and Identity*. Oxford, UK
46. Stankeviciene, K. & Zurauskiene, A. (2011). Informacines visuomense kontekstaiformuojantis 5–7 metuvaikutautiniotapatumopradmenis. Pasaulis vaikui: ugdymo realijos ir perspektyvos, 4, 152–165.
47. *Strategy: Framework for Teaching*. London: DfEE

48. Stryker, S.& Burke, P. J. (2000). The Past, Present, and Future of an Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*. (Vol. 63, № 4) (Special Millennium Issue on the State of Sociological Social Psychology). 284–297.
49. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge : Cambridge University Press.
50. The nature and nurture of creative talent, in *American Psychologist*, vol. 17, pp. 484-495.
51. The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey. (2013). *Cultural Education. A summary of programs and opportunities*. London: Department for Education, Department for Culture, Media & Sport.
52. Trojan, S. (2008). *Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie / Sergej Trojan // Pogranicze. Studia Społeczne. — Tom XIV. Numer specjalny. Polskie granice i pogranicza : nowe problemy i interpretacje / pod red. Hanny Bojar, Dariusza Wojakowskiego i Andrzeja Sadowskiego. — Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 50-57.*
53. Turner, J. C. & Oakes, P. J. (1986). The significance of the social identity concept for social psychology with reference to individualism, interactionism and social influence *British Journal of Social Psychology*. (Vol. 25., № 3). 231–252.
54. Абульханова-Славская, К. А. (1985). Типология активности личности. *Психологический журнал*. (№ 5, т. 6). 3–18.
55. Алексеевко, Т.Ф. (Ред). (2009). *Соціальна педагогіка: словник-довідник*. Вінниця: Планер.
56. Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: «Критика»
57. Андреева, Г.М. (1988). *Социальная психология. (Учебник для вузов)*. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
58. Арбеніна, В. Л., Сокурянська, Л. Г. (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності. (Монографія)*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна.
59. Астафьева, О.Н. (2004). Модели этнокультурной идентичности в современном информационно-коммуникационном пространстве. *Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. (№ 3)*. 40-44.
60. Байдаров, Э.У.(2005). Влияние глобализации на культуру и ценности человека. *CredoNew Теоретический философский журнал. (№4)*. [Электрон.ресурс].- Электрон. дан. (1 файл).-Режим доступа: <http://www.orenburg.ru/eiКиге/a^o/04-2005/4.Ы:т1>.-Дата доступа: июнь 2006.- Загл. с экрана.
61. Балл, Г. О. (2007). Про психологічні аспекти гуманізації суспільних відносин. *Педагогічна і психологічна науки в Україні*. Зб. наук.

- праць до 15 -річчя АПН України у 5-ти т. (Т.3: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія) (Кремень В.Г., Мадзігон В.М. та ін.).Київ: Педагогічна думка. 103-113.
62. Басина, Е. З. & Насиновская, Е.Е. (1977). Роль идентификации в формировании альтруистических установок личности. Вестник Моск. ун-та.(Серия 14. Психология). (№ 4). 33–41.
 63. Белинская, Е. П. (1999). Временные аспекты «Я-концепции» и идентичности. Мир психологии. (№ 3).146–147.
 64. ‘Иванова Н. Л. Социальная идентичность: теория и практика / Н. Л. Иванова. – М. : Изд-во СГУ, 2008.
 65. Бех, І. Д. (2014). Інноваційна виховна технологія : сутнісні положення і шляхи реалізації. Педагогіка і психологія, 1, 12–17.
 66. Бех, І.Д. (2012). Особистість у просторі духовного розвитку. Київ: Академвидав.
 67. Бех, І.Д.& Журба, К.О. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. Гірська школа українських Карпат. (16).24-33.
 68. Бех, І.Д.& Чорна, К.І. (2014а). Концептуальні засади виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: ІПВ НАПН України.
 69. Бех, І. Д. & Чорна, К. І. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: ІПВ НАПН України.
 70. Бех, І. Д. (2013). Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. Педагогіка і психологія, 4 (81), 42–49.
 71. Бех, І. Д. & Журба, К. О. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. Гірська школа українських Карпат, 16, 24–33.
 72. Білозерська, С. І. (2004). Психологічні умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра. (Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»).Івано-Франківськ.
 73. Бодалев, А. А. (1993). Психология межличностных отношений. Вопросы психологи, 2, 86-89.
 74. Боришевський, М.(2000). Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. Київ: Беркут.
 75. Васильченко, О.П. (2014). Рівноправ'я громадян незалежно від етнічного походження. Науково-інформаційний вісник Право. (№10).106-112.
 76. Ващенко, Г. (1957). Виховання волі і характеру. Боффало-Мюнхен.

77. Ващенко, Г. (1994). Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник.
78. Ващенко, Г. (2003). Хворобивгалузі національної пам'яті. Київ: Вид-во Школяр.
79. Вашик, Т. І. (2005). Моделювання у навчально-виховному процесі вищої школи. Нові технології навчання (Вип. 41). Київ: НМЦВО, 147-158.
80. Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України. Київ: Інститут історії України НАН України, (Вип. 6), 67-90.
81. Висоцька, Н. О. (2003). Конструювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії. Україна – проблеми ідентичності: людина, економіка, суспільство. Київ: Стило. 21-31.
82. Вишневський, О. (2010). Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Вступ до системного дослідження. Дрогобич: ДДПУ
83. Вішнікіна, Л. (2008). Педагогічне моделювання як основа проектування освітніх процесів. Імідж сучасного педагога, 7/8, 80-84.
84. Воропай, Т. (2003). Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення. In: Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II Міжнародної конференції (Одеса, 24–26 травня 2002 р.). Київ. 125-135.
85. Выготский, Л. С. (1984). Собр. соч. (В 6 тт.). (Т. 4: Детская психология). Москва: Педагогика.
86. Габермас, Ю. (2000). Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис.
87. Галіч, Т. О., Гудзенко, О. З., Савчинський, Р. О., & Саппа, Г.-М. М. (2010). Простір національних ідентичностей в Україні: траєкторії формування та відтворення (методологія та методика дослідження). Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць (Вип. 16), 180 – 185. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
88. Гальцова, С. В. (2012). Формування в процесі психологічного консультування готовності майбутніх педагогів до прийняття ефективних рішень. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. (Вип. 10) ,41–50.
89. Горяча, С. А. (2010). Виховання основ етичної культури молодших школярів у навчально-виховному процесі. (Автореф. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.

90. Гвоздецька, Б. Г. (2009). Пограничний простір як прояв етнокультурної маргінальності. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей. Матеріали I Конгресу Соціологічної асоціації України (м. Харків 15 – 17 жовтня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
91. Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон
92. Гидденс, Э. (1999). Социология. Москва : Эдиториал УРСС.
93. Гнатюк, О. (2005). Прощання з імперією:Українські дискусії про ідентичність. Київ.
94. Головка, В.В. (2002).Ідентичність як метафора. Український історичний журнал.(№ 3).23-34.
95. Гончар, Л. В. (2017). Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку. (Монографія). Київ: ТОВ «Задруга».
96. Гончаренко, С.У. (2011). Український педагогічний словник. Видання друге, доповнене й виправлене. Рівне: Волинські обереги.
97. Гофман, И. (2003). Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта (Пер. с англ. под ред. Г. С. Батыгина, Л. А. Козловой). Москва : Институт социологии РАН.
98. Гудков, Л. Д. (2004). Негативная идентичность : статьи 1997-2002 годов. Москва : Новое лит. обозрение : ВЦИОМ-А.
99. Гелнер Е. (2003). Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ: Таксон.
100. Гончаренко, С. У. (2010), Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ; Вінниця: ТОВ Планер.
101. Грицанов, А. А. (ред.) (1998). Новейший философский словарь. Минск: Изд-во В. М. Скакун.
102. Дахин, А. Н. (2002). Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность. Школьные технологии, 2, 62–67.
103. Демиденко, Т.М. (2011). Спільна діяльність батьків і дітей – основа виховного потенціалу традиційної української родини.Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота (редкол.: Козубовська І.В. (гол. ред.) та ін.). Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. (Вип. 21) .47 – 49.
104. Денисюк, Ж. З. (2016). Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації. Монографія. Київ : НАКККіМ.
105. Дилигенский, Г. (2002). Глобализация в человеческом измерении. *Мировая экономика и международные отношения.* (№ 7).4-15.
106. Докучаєва, В. В. (2005). Проектування інноваційних педагогічних систем у сучасному освітньому просторі. (Монографія). Луганськ: Альма-матер.

107. Донцов, Д. (1991). Дух нашої давнини. (Ч.2). Дрогобич: Відродження. (Серія «Життя і чин»).
108. Драгоманов, М.П. (1991). Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ: Либідь.
109. Драгунский, Д. (2003). Национальная идентичность: инфраструктурно- институциональный подход. *Проблемы идентичности: человек и общество на пороге третьего тысячелетия*. Москва. 63-68
110. Дробіжєва, Л. (Ред.). (2013). Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра. Москва: Российская политическая энциклопедия.
111. Євтух, В. Б. (2007). Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем. Політичний менеджмент. Український науковий журнал, 4, 14-30.
112. Журба К. О. , & Шкільна І. М. (2017). Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків/ Рідна школа, 11-12, 44 – 52.
113. Журба, К. О. (2018). Сучасні тенденції у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків. Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник Матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 59-63.
114. Зайцева, З. Г. (1991). Школа та важковиховувані підлітки. (Книга для вчителів). Київ: Рад.школа.
115. Закон України «Про освіту». № 2145-VIII роз.І.ст.380. (2017).
116. Захаренко, О.А. Слово до нащадків. Київ: СПД Богданова А.М.
117. Здіорук, С. І., Токман, В. В. & Астаф'єв, А. О. (2015). Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави. Зб. наук.-експерт. матеріалів Київ : НІСД. (Серія «Гуманітарний розвиток».(Вип. 4).
118. Здравомыслов, А. Г. (1999). Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. Москва: Аспект-пресс.
119. Ильин, В. В. (1999). Политология. (Учебник для вузов). Москва: Университет.
120. Іриней, Н. (1950). За душу молоді. Нью-Йорк: Вид-во О.О.Василян.
121. Історія української культури. Національна культура складова світової культури (Взято з)
122. Канішевська, Л. В. (2011). Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності. (Монографія). Київ: ХмЦНП.

123. Карлова, В. В. Державотворчий потенціал національної самосвідомості: монографія / В. В. Карлова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К. : НАДУ, 2012. - 395 с.
124. Киричук, В. О., Єнотаєва, Л. Є. & Веселка, Ю. Б. (2015) Розвиток особистості обдарованого учня засобами соціально-педагогічного проектування в системі освіти та родині. (Посібник). Київ: ІОД.
125. Кисельов, С. & Сальнікова, А. (2003). Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. Політичний менеджмент. (№2).31-40.
126. Ковальов Д., Ковальов П. (2016). Повстання ідентичності. Дн.: ВКК Баланс-Клуб, 2016. — 304 с.
127. Козакевич, О.М. (2018). Українська мова, нація та ідентичність у між імперському просторі (друга половинаXIX – початок XX століття). Монографія. Київ, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».
128. Козловець М. А., Ковтун Н. М. (2010). Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації. (Монографія). Київ : ПАРАПАН.
129. Козловець, М. А. (2009) Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. (Монографія). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
130. Кон, И. С. (1984). В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва : Политгиздат
131. Кон, И. С. (1979). Психология юношеского возраста. Москва : Просвещение.
132. Конституція України. (1996). Прийнята на п'ятій сесії ВР 28 червня 1996 року. Київ: Юрінком.
133. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментентарі Міністерства освіти і науки України.(№ 8). 87–95.
134. Костенко, Л. (2006). Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Сагач, Г. Вибрані твори: в 5 т. (Т.2), (180-196).Рівне ПП. ДМ.
135. Костина, А.(2006). Национальная и этническая культура: соотношение в глобальном мире.Знание.Понимание.Умение.(№3).128-139.
136. Кочан, В. М. (2007). Пограничність як цінність і архетип української культури. Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р. Івано-Франківськ, 342-347.
137. Кравченко, Т. В. (2009). Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї. (Монографія). Київ: Фенікс.

138. Краевский, В. В. & Бережная, Е. В. (2006). *Методология педагогики: новый этап. (Учебное пособие для студентов высших учебных заведений)*. Москва: Издательский центр «Академия».
139. Крамаренко, Л. І. (2004). Педагогічні умови формування інтересу майбутніх вчителів до науково-педагогічних знань у навчальному процесі педучилища. *Збірник наук.праць Уманського державного педагогічного університету ім.П.Тичини*. Київ: Міленіум, 53-62.
140. Кремень, В. Г. (2010). *Філософія людиноцентризму в освітньому просторі*. Київ: Т-во «Знання» України.
141. Кремень, В. Г. (Ред.). (2008). *Форми організації виховання*. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер.
142. Крутецкий, В.А. (1972). *Основы педагогической психологии*. Москва.
143. Кувалдин, В. & Рябов, А. (2001). *Национальное государство в эпоху глобализации. Свободная мысль. (№ 1)*.37-47.
144. Кульчицький, О. (1995). *Основи філософії і філософських наук (рукопис 1949 року)*. Мюнхен-Львів: Український Вільний університет.
145. Купрієнко, Д. А., Дем'янюк, Ю. А. & Діденко, О. В. (2014). *Державна територія і державний кордон. (Навчальний посібник)*. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ.
146. Кьеркегор, С. (2018). *Беседы и размышления*. Москва : РИПОЛ классик.
147. Лаппо, В. В. (2017). *Формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу: теоретико-методичні засади. (Монографія)*. Івано-Франківськ: НАІР.
148. Лийметс, Х.Й. (1979). *О месте категории «взаимодействия в педагогике». Взаимодействие коллектива и личности*. Таллин: ТПИ.
149. Малахов, В.С. (1998). *Неудобства с идетичностью. Вопросы философии.*(№ 2).43-53
150. Марунчак, М. (1981). *Сорок років праці Комітету українців Канади 1940-1980*. Вінніпег.
151. Мацумото, Д. (2008). *Человек, культура, психология*. СПб : Прайм-Еврознак.
152. Мішагіна, О. Д. Використання квесту як засобу активізації навчальної діяльності учнів. Взято з: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/34730/
153. Міщук, Р. (Ред.). (1991). *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова*. Київ: Наукова думка.

154. Морозов, С.М.& Шкарапута, Л.М. (2000). Словник іншомовних слів. Київ.: Наук.думка.
155. Муздыбаев, К. (1983). Психология ответственности. Ленинград : Наука.
156. Нагорна, Л. (2002). Національна ідентичність в Україні. Київ.
157. Назаретян, А.П. (1999). Векторы исторической эволюции. *Общественные науки и современность*. (№2)
158. Национальная концепция толерантности и гражданской интеграции и План действий на 2009-2014 гг.» (2009), Режим доступа: www.smr.gov.ge/docs/doc189.pdf
159. Нісімчук, А. С., Падалка, О. С., & Шпак, О. І. (2000). Сучасні педагогічні технології .(Навчальний посібник). Київ: Просвіта.
160. Обозов, Н.Н. (1979). Психология малых групп и коллективов. In: Социальная психология. Ленинград: Издательство ЛГУ. 120-138.
161. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 року. (2017). Київ: Центр Разумкова.
162. Панфилов, М. А. (2005) Знаково-символическое моделирование учебной информации в ВУЗе. Педагогика, 9, 51-56.
163. Пациорковский, В. (2003). Идентичность человека и общество в условиях глобализации. Проблемы идентичности: человек и общество на пороге третьего тысячелетия. Москва.82-91
164. Постовий, В.Г. (2006). Тенденції і пріоритети виховання дітей в сучасній сім'ї. (Монографія). Київ: Інститут проблем виховання АПН України.
165. Потапчук,Т.В.,(2015). Теоретико-методичні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів (Автореф.дис.на здобуття наукового ступеня доктора наук 13.0.07) Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.
166. Провшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : постанова Верхов. Ради України (12 травня 2015). (№ 373-VIII). Офіційний вісник України. (№ 41).1249.
167. Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.
168. Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.

169. Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України: указ Президента України (31.05.2018). (156/2018). Офіційний вісник Президента України.(№15).3.
170. ПроСтратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
171. ПроСтратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
172. Просіна, О. В. (2016). Специфіка патріотичного виховання учнів в умовах східного пограниччя України. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. (Вип. 20(2)), 151–163.
173. Радчук, О. (2016). У пастці економічної безвиході: нові ризики трудової міграції для України [Електронний ресурс]. Слово і діло. 2016. 15 червня. - Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2016/06/15/kolonka/aleksandr-radchuk/ekonomika/u-pastczy-ekonomichnoyi-bezvuxodi-novi-ryzykytrudovoyi-mihracziyi-dlya-ukrayiny>.
174. Рассел, Б. (1999). Философия логического атомизма. Томск: Водолей.
175. Рикер, П. (1995). Герменевтика. Этика. Политика. М.: КАМІ.
176. Роменець, В. (2007). Історія психології: ХІХ — початок ХХ століття. (Навчальний посібник). Київ: Либідь.
177. Руденко, Ю. (2003). Основи сучасного українського виховання. Київ: Вид-цтво ім. О.Теліги.
178. Руденко, Ю.&Губко, О. (2007).Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ: МАУП.
179. Русова,С. (1918).Дошкільне виховання. Катеринослав: Українське видавництво.
180. Савчин, М. В. (1997). Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості. (Дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»). Київ.
181. Сагач,Г. (2006). Вибрані твори: в 5 т. (Т.3). Рівне ПП. ДМ.
182. Сайко, Э. В.(2004). Идентификация как способ социального бытия и идентичность как форма субъективного самоосуществления .Мир психологии. (№ 2).28–37.
183. Селевко, Г. К. (1998). Современные образовательные технологии. (Пособие). Москва: Наука.

184. Собкин, С. К.(1975). К формированию представлений о механизмах процесса идентификации в общении. In: Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар, 55–57.
185. Словник української мови. (1973). (Т. 4). Київ: Наукова думка.
186. Сміт Е. (2010). Культурні основи націй: ієрархія, завіттареспубліка. 3 англ. пер. Петро Тарашук. Київ: ЕСЕМ Медіа Україна.
187. Сміт, Е. (2006). Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр.
188. Степико, М. Т. (2011). Українська ідентичність: феномен і засади формування: (Монографія). Київ: НІСД.
189. Стратегия «Казахстан – 50». Новый курс состоявшегося государства. (2012). Астана: Аккорда.
190. Ступарик, Б. (1992). Національна школа: витоки становлення. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет.
191. Сухомлинов, О. М. (2008). Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд».
192. Сухомлинський, В. О. (1977). Виховання обов'язку. In: Вибрані твори : в 5-ти т. Київ : Радянська школа. (Т. 5 :Статті). 472–488.
193. Татаренко, Т. (2001). Специфіка регіональної ідентичності. Нова політика (№6). 57-59.
194. Тернопільська, В. І. (2008). Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження. (Монографія) Івано-Франківський: Рута
195. Технологія підготовки і проведення квесту. Взято з http://www.zhu.edu.ua/mk_school/mod/page/view.php?id=10827.
196. Титар, О. В. (2015). Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини). (Монографія). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.
197. Тофтул, М. Г. (2005). Етика. (Навчальний посібник). Київ: Видавничий центр «Академія».
198. Трайнев В. А., Теплышев, В. И. & Трайнев, И. В. (2008). Новые информационные коммуникационные технологии в образовании. Москва: Изд. Дашков и К.
199. Філіпчук, Г. (2016). Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: Монографія. Чернівці: Друк Арт.
200. Фрейд, З. (1991). Введение в психоанализ : лекции. Москва : Наука.
201. Хайдеггер, М.(1997). Идентичность и дифференциация. Бытие и время. Москва: Мысль. 215-413.
202. Хантингтон С. (2008). Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: АСТ.

203. Хобсбаум, Э.(1998). Нации и национализм после 1780 года. Санкт-Петербург: «Алетейя».
204. Хухлаева, О. В. (2001). Основы психологического консультирования и психологической коррекции. (Учебное пособие для студентов высш. пед. учеб.заведений). Москва: Академия.
205. Хьюбнер, К. (2001). Нация : От забвения к возрождению. Москва : Канон+ : Реабилитация.
206. Цимбалістий, Б. (1974). Проблема ідентичності. Україна чи Америка? Чикаго: Укр. публіцист.-наук. ін-т.
207. Чмелик, Р. (2014). Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. Народознавчі зошити, 2 (116), 221. Взято з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94416/05-Chmeluk.pdf?sequence=2>
208. Шапаренко О. В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2015. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 20. – С. 92–99.
209. Шейхан, А. А. (2014). Роль національного телевидення в формуванні ідентичності молоді в умовах глобалізації культури (на прикладі молоді Ірану). (Автореф. дисс. канд. філос. наук). Інститут філософії, політології та права ім. А. Баховадінова, Душанбе.
210. Шестакова, К. Ю. (2005). Етнічна ідентифікація на українському пограниччі. (Дис. канд. соц. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
211. Шкільна, І. М. (2018). Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Інститут проблем виховання НАПН України. – Київ, 2018. – Вип.22. – С. –75-90.
212. Шлемкевич, М.(1954). Загублена українська людина: Життя і мислі. (Кн.2). Нью-Йорк: Друкарня Р. Крупка-М. Пирський.
213. Шодмон, Г. А. (2014). Роль сім'ї в формуванні національної ідентичності. (Автореф. дисс. канд. філос. наук). Інститут філософії, політології та права ім. А. Баховадінова, Душанбе.
214. Штофф, В. А. (1966). Моделирование в философии. Москва–Ленинград: Наука.
215. Эриксон, Э. (1996). Идентичность: юность и кризис. (Пер. с англ. Андреева А. Д., Прихожан А. М., Ривош В. И., Толстых Н. Н.). Москва : Прогресс.

216. Эриксон, Э.(2006). Идентичность: юность и кризис. Москва : Флинта.
217. Юрас, І. (1998). Педагогічна концепція Памфіла Даниловича Юркевича. Київ: «Правда Ярославичів».
218. Ядов, В. А. (2004). «Посткоммунистические» трансформации с позиций современных теорий. Россия реформирующаяся: Ежегодник. Москва: Институт социологии РАН. 346-355.
219. Яковлева, Н. М. (1991). Подготовка студентов к творческой воспитательной деятельности. Челябинск.
220. Ярмаченко, М.Д.(2001). Педагогічний словник. Київ: Педагогічна думка.
221. Ярмусь, С.О. (1999) «На нашій, на своїй землі...» Україна очима канадського українця. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб»; Київ: НВЦ «Наша культура і наука».

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ОПИТУВАЛЬНИК «ЯКА МОЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ?»

Дорогий Друже! Запрошуємо Тебе взяти участь у анкетуванні. Сподіваємося, що Тебе також хвилюють ці запитання. Сподіваємося отримати щиру і відверту відповідь. Твоя думка є важливою для нас. Дякуємо за співпрацю!

№	Запитання	Так	Скоріше так	І так, і ні	Скоріше ні	Ні
1	Я люблю свій народ але й цікавлюсь життям інших народів					
2	Я хотів би мати іншу національність і жити в іншій країні					
3	Права нації вище, ніж права окремої людини					
4	Спілкування з іншими етносами і народами як правило призводить до непорозумінь					
5	Я байдужий до долі свого народу чи нації					
6	Я із задоволенням спілкуюся з представниками різних націй та етносів					
7	Я вважаю, що мій народ більш талановитий та обдарований, аніж інші					
8	Я ніколи не задумувався про роль українського народу у світі					

№	Запитання	Так	Ско- ріше так	І так, і ні	Ско- ріше ні	Ні
9	Я завжди спілкуюся українською мовою					
10	Мене не цікавить українська культура і історія					
11	Україна повинна бути тільки для українців					
12	Я соромлюся бути українцем					
13	Людина є найвищою цінністю нації					
14	Усі народи і етноси, що проживають в Україні складають український народ					
15	Я розмовляю українською мовою тільки у школі					

МАТЕРІАЛИ ДО ДИСКУСІЇ: «ЗВИЧКИ УКРАЇНЦІВ, ЯКІ ДИВУЮТЬ ІНОЗЕМЦІВ»

Ми скористалися матеріалами видання «Українська Правда. Життя», представлені враження іноземців про українців. Як виявляється, і наші погляди, звички й традиції можуть шокувати. Як ви думаєте, які звички українців можуть шокувати іноземців? Чому саме? Чим обумовлена така поведінка українців?

1. Українці не поважають свою владу

Амбіційна 35-річна Су з Бангкоку (Таїланд) займається туристичним бізнесом. Форма державного правління в Таїланді – конституційна монархія, де король наділений лише номінальною владою. Однак мешканці країни поважають свого короля, адже він символізує єднання нації. Саме через це Су не може зрозуміти, чому українці не проявляють поваги до своєї влади. Вона вважає, що можна не любити чи не довіряти представникам влади, але поважати їх необхідно, бо вони такі ж люди, як і всі інші.

2. В українців багато знайомих, але мало друзів

На думку китайця Чонг Лі, українець визнає тебе своїм другом тільки після того, як ви разом пройдете і вогонь, і воду. Він переконався в цьому, коли навчався в Україні. Чонг Лі роз'яснив, що в Китаї людину називають другом відразу після знайомства. Навіть друг твого друга автоматично стає і твоїм другом. На противагу цьому в Україні ви можете часто ходити разом в кіно та на вечірки, але навіть через кілька місяців вас не визнають другом, а скажуть, що ви просто разом відпочиваєте.

3. Українці полюблюють самолікування

Бельгійка Стефані кілька тижнів подорожувала Україною і в неї склалися дуже суперечливі враження. Вона виявила, що українці розумні й начитані, але вкрай рідко звертаються до лікарів. Усі українці, які зустрічалися Стефані, прагнули лікуватися самостійно. Також вона здивувалася, що кожен може придбати ліки в аптеці, у тому числі антибіотики, без рецепту лікаря. У Бельгії, як і в інших країнах Євросоюзу, для цього спочатку треба відвідати лікаря та отримати рецепт. Вільно продаються лише пластир, засоби особистої гігієни і презервативи.

4. Українці можуть прийти в гості без запрошення

Ще одним відкриттям для Стефані стала звичка українців приходити в гості без запрошення. Люди можуть подзвонити й повідомити про свій візит або ж взагалі не попереджати. Спочатку Стефані сприйняла це як нахабне втручання. Але згодом вона зрозуміла, що це прояв відкритості та гостинності українців. Стефані навіть вирішила, що таку традицію варто перейняти бельгійцям. Це зробило б їх значно дружнішими. У Бельгії люди спочатку домовляються про зустріч, узгоджують день і час та їжу й напої (що саме приготує господар, а що принесуть гості). Візит без запрошення, навіть до батьків, сприймається як неповага до господаря.

5. Українці знімають вдома взуття

Для Кріса – студента за обміном з США, звичка українців роззуватися вдома стала справжнім випробуванням. Він увесь час забував про це й зустрічав суворий погляд господині. До того ж чимало українців користується хатнім взуттям. Кріс припускає, що таке взуття, мабуть, існує лише в Україні. До того ж воно може мати дуже смішний вигляд (особливо дитяче). Водночас у США не прийнято знімати вдома взуття. Гості навіть можуть образитися, якщо попросити їх роззутися. Але це не дивно, адже американці пересуваються, здебільшого, на авто, а їхні вулиці достатньо чисті, тому взуття не залишає бруду на підлозі.

Українці не терплять, коли хтось не виконує свої обіцянки

Мексиканець Фернандо вже цілий рік працює в Україні. За цей час він помітив, що українці дуже вимогливі та чекають на виконання обіцянок. Через це, на думку Фернандо, вони постійно знаходяться у стресі, адже завжди комусь щось винні. Українці не можуть спокійно відпочивати, постійно слідкують за часом, а також за людьми, які їм щось пообіцяли. Водночас мексиканці сприймають обіцянку як спосіб проявити дружність, а не як обов'язок. А от сказати «ні» – значить продемонструвати грубість, невихованість і упередженість.

6. Українці часто роблять зауваження

Юля разом із чоловіком живе на Сицилії, де проводить екскурсії та веде блог про життя на острові. Вона зауважує, що їй дове-

лося відмовитися від деяких українських звичок, які видавалися місцевим варварськими. Так, сицилійці рідко роблять зауваження та намагаються уникати конфліктів. Тому якщо офіціант у ресторані приніс вам не ту страву, ви не можете відмовитися платити чи вимагати замінити її. Натомість ви просто більше не приходите в цей заклад.

7. Українці люблять хитромудрі жарти

Батур з Туреччини помітив, що український жарт схожий на капусту, тобто має багато нашарувань. Людина розказує частину історії, а решту необхідно розгадати самому. При чому смішна саме нерозказана частина. Але щоб її зрозуміти, треба знати історичні події, враховувати менталітет і культурні особливості, про які іноземець не має жодного уявлення. На відміну від українських, турецькі жарти схожі на повчальні історії, де один персонаж хитрує, але не отримує бажаного. Такі жарти легко зрозуміти і без знання місцевих особливостей.

8. В українок проблеми із розставленням пріоритетів

Мері живе в Західному Кербі (Велика Британія) і займається домашнім господарством. Її вражає прагнення українок встигнути всюди і відразу. Жінка в Україні може доглядати за дитиною, прибирати, готувати та навіть підробляти по кілька годин на день. Жінки Британії зазвичай займаються чимось одним – або сім'я і діти, або кар'єра.

9. В Україні не можна гратися з чужими дітьми без дозволу

Рамдані виріс на острові Ява (Індонезія) і звик до того, що незнайомці легко спілкуються на зупинках чи в чергах. Тому його здивувало, що українці насторожено ставляться один до одного, особливо коли це стосується дітей. Рамдані відзначає, що в них вважається нормальним при зустрічі з незнайомою людиною з дитиною сказати щось малечі чи навіть потріпати за щічку. Але в Україні такі дії можуть викликати щонайменше холодний погляд батьків. Він робить висновок, що українці не дружні до дітей. В індонезійській культурі нечемністю буде якраз ігнорування дитини. Адже на деяких островах вірять, що дитина – це реінкарнація

5 САМОБУТНІХ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДІВ

Унікальна, несхожа на інші українська культура виткана з безлічі яскравих явищ. Частину з них привнесли самобутні народи, які й сьогодні проживають на території країни.

1. Бойки

На північних і південних карпатських схилах в долинах річок Лімниця, Сан і Уж розкидані села бойків. Про те, хто були далекими предками сучасних бойків, ворожать досі, іронічно помічаючи, що чорнила на бойків витрачено вже більше, ніж залишилося їх самих. Хто ж вони: нащадки сербів або стародавнього слов'янського племені білих хорватів? А, може, їх предками були кельти з племені бойїв? Питання залишається відкритим. Самі бойки нерідко називають себе «верховинцями». У них все по-бойківськи незвично. Розмовляють на бойківському діалекті. Часто вживають частку «бойе» – означає «тільки, так». Гостей пригощають печеною картоплею, солоними огірками, капустою, салом, холодцем, і неодмінно підносять чарку Криївки. Бойки будують монументальні і прості хати: стіни складають з масивних ялинових колод, дах криють переважно «китицями» (пов'язаними солом'яними снопами). Вікна, двері, ворота розписують диво-

вижними орнаментами. Одним з важливих елементів розпису є, до речі, «дерево життя». Радієш, побачивши такий будинок: веселий, з настроєм! А якщо стане сумно, бойки завжди готові згадати про старовинний бойківський танець Бітля, який виконується попарно, стоячи на бочці.

2. Гуцули

Їх називають українськими горянами. Гуцули вільнолюбні й незалежні. Гостям раді, але чужих в рідню записати не квапляться. Люди-феєрверки, – це, мабуть, про них. Величезну увагу гуцули приділяють одягу: люблять вбиратися, причому навіть чоловічі куртки киптарі розшиті золотом і прикрашені помпонами. У багатьох гуцулів будинки також прикрашені: кругом розшиті рушники, килими.

Меблі прикрашені хитромудрим різьбленням. Окрім вбрання люблять гуцули зброю. Здавна вважалося: два пістолі за широким поясом має тільки бідний гуцул. А ще вони прагнуть показати себе всьому світу: ось ми які, статні, ошатні, спритно танцюємо і вміло працюємо. Гуцули вельми гарячий народ, але при цьому вміють стримувати свою буйну вдачу. Щоб не зірватися, гуцули нібито майже не п'ють спиртне: на дві сотні гостей, які прийшли на весілля, можуть виставити пляшку горілки. Гуцули живуть на Івано-Франківській, Закарпатській та Чернівецькій областях

України. Про значення слова «гуцул» досі ведуться суперечки. Одні вчені вважають, що етимологія слова сходить до молдавського «гоц» або «гуц», що означає «розбійник», інші – до слова «кочул», що означає «пастух». Як би там не було, але гуцули завжди вважалися умілими чабанами. Для передачі сигналів під час свого перебування в горах пастухи-гуцули використовували довгу дерев'яну трубу – трембіту (вона ж виступала в ролі музичного інструменту). А ще тут як і раніше сильні традиції шаманізму. Якщо пощастить, можна зустріти гуцільського мольфара. У давнину їх називали «земними богами», а сьогодні – знахарями, чаклунами, цілителями (це залежить від того, білий мольфар або чорний). Мольфари користуються незаперечним авторитетом: їхні пророцтва збуваються, відомі також випадки зцілення безнадійно хворих людей.

3. Лемки

80-90-ті роки минулого століття часто називають початком відродження народності лемків. За однією з версій, предками лемків були стародавні племена білих хорватів, які проживали на схилах Карпатських гір. Багато трагедій довелося пережити лемкам: зни-

щення в Талергофському концтаборі, насильницьке переселення в рамках спецоперації «Вісла». Сьогодні частина лемків живе в Україні, інша частина – на території Польщі, третя – у Словаччині. Живучи в Україні, лемки переважно вважають себе частиною українського народу, хоча можна зустріти і тих, хто виступає за «відокремленість» (національну самодостатність). Лемки намагаються зберегти свої національні особливості, в першу чергу, мову. Мову лемків просто відрізнити по постійному наголосу на передостанньому складі (на відміну від рухомого наголосу у вимові східних слов'ян), твердому «и» і частому вживанню слова «лем» («лише», «тільки»).

Традиційні вбрання лемків легко впізнати. Чоловіки носили суконне пальто чуганю, незвичайне для українців, жінки – білі косинки і широке візерункове намисто «силянку». Сьогодні на базарах Західної України можна зустріти дерев'яних орлів і обплетені дротом тарілки – зразки традиційного ремесла лемків, іменованого «дротярство». До лемків зараховували себе багато відомих осіб, але найвідомішим лемком був, мабуть, Енді Уорхол (справжнє ім'я Андрій Варгола) – культова особистість у світі поп-арту.

4. Буковинці

Буковинські села в Чернівецькій області впізнаються відразу: будинки розташовані щільно один до одного, і кожна хата немов змагається з сусідською образом і охайністю. Буковинці неодмінно білять свої будинки і прикрашають їх двома кольоровими смугами. Верхня, розписана орнаментами, йде під покрівлю і зорovo з'єднує дах зі стіною; нижня, – яскраво червона або синя, – виконує практичну функцію: захищає низ дому від бруду. Деякі господарі прикрашають будинки пілястрами з химерними капітелями і фарбують стіни між вікнами в яскраві кольори.

Поруч з кожною хатою – охайний дворик з такими ж яскравими і акуратними будівлями. Особливі у буковинців і храми: вони складаються з квадратних зрубів і здалеку дуже схожі на хату. Така, наприклад, церква св. Миколая в Берегометі, побудована в 1786 році. На внутрішніх стінах храму збереглися рідкісні зразки буковинського живопису, в тому числі фрагменти «Страшного суду». Величезну роль у формуванні культури і традицій буковинців зіграли російські старообрядці-ліловани, які почали переселятися на території сучасної Чернівецької області в 20-ті роки XVIII століття.

5. Подоляни

Поділля – історична місцевість на півдні України в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Предки сучасних подолян почали заселяти ці території імовірно в 4-3 столітті до н.е. Пізніше тут була зведена фортеця Кліпедава, навколо якої з часом виросло місто Кам'янець-Подільський. Самобутня культура подолян зазнала безліч впливів: і росіяни-старовіри, і поляки, і євреї, і вірмени по крупицях збагачували їх побут і традиції. Тому й можна зустріти в цих місцях католицькі костели, православні храми, мусульманські мінарети. Вся еkleктичність культурних традицій подолян, як у дзеркалі, відбивається в їх декоративно-прикладній творчості – гончарстві, ткацтві, вишивці та лозоплетінні. Традиційний одяг багато декорований, прикрашений вишивкою і мережкою. Подільські жіночі сорочки, рукави яких вишиті мудрими візерунками, відомі далеко за межами України. Не меншою популярністю користуються і самоткані килими з рослинними або геометричними орнаментами. Мазані стіни подільських хат злегка підсичені, окремі фрагменти підведені червоною глиною, внутрішній інтер'єр щедро прикрашений розшитими рушниками. Навіть печі – священне домашнє вогнище – подоляни розписують «сосенками» і «хвощами». Цікаво, що у стародавніх подолян був широко поширений культ землі: копати, «бити» її без потреби вважалося неприпустимим. До наших часів дійшли відомості про так звану «Клятву землею», коли людина опускалася на коліна і набирала у рот землю. Вважалося, що чудодійна сила землі зцілювала від ран і опіків. Подоляни також вірили, що «рідна земля» в якості амулета здатна захистити солдата від кулі ворога.

Наукове видання

Журба Катерина Олександрівна, **Бех Іван** Дмитрович,
Докукіна Олена Михайлівна, **Федоренко** Світлана Вікторівна,
Шкільна Ірина Миколаївна

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТАНОВЛЕННІ ПІДЛІТКА

Монографія

Комп'ютерна верстка – *В.М. Яценко*
Обкладинка – *Ю.В. Тарасова*

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. 8,72.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05,
моб. тел.: (050) 457-24-24 – приймальня,
(068) 3700-470 – роздрібний продаж,
(068) 3700-477 – гуртовий продаж
E-mail: design@imex.kr.ua
facebook.com/ImexPublishing